

Hoofdstuk 1. Literatuuronderzoek: van noodzaak tot afweging

In dit hoofdstuk bekijken we het gebruik van literatuur in de politieke wetenschappen meer fundamenteel. Wat verstaan we onder het begrip literatuur? Welke grote types kan je daarin onderscheiden? Waarom is het gebruik van literatuur noodzakelijk in het politiek-wetenschappelijk onderzoek? Hoe kan je die literatuur kritisch benaderen?

1.1. Literatuuronderzoek: wat?

1.1.1. Wat is literatuur en literatuuronderzoek in de politieke wetenschappen?

Literatuur zou je kunnen beschouwen als het geheel van verzamelde kennis rond een bepaald onderwerp in een bepaald domein van de wetenschappen. Die kennis komt volgens bepaalde regels tot stand en wordt op één of andere manier bewaard. Het voeren van een literatuuronderzoek betekent dus dat je aan de hand van een aantal hulpmiddelen zal trachten zicht te krijgen op het geheel van kennis dat rond een bepaald thema is verzameld. Literatuuronderzoek vormt meestal de basis voor het formuleren van eigen onderzoeksvragen en het voeren van empirisch onderzoek om deze vragen te beantwoorden. Dat geldt ook voor de politieke wetenschappen.

Politiek-wetenschappelijke literatuur is methodisch en cumulatief. Op de betekenis van die begrippen gaan we nog dieper in wanneer we het waarom van literatuuronderzoek zullen behandelen (1.2. in dit hoofdstuk). Algemeen gesteld beantwoordt die literatuur aan bepaalde kwaliteitseisen voor kennisproductie en bouwt zij voort op eerder verricht werk. Hier is het belangrijk er op te wijzen dat dit gevolgen heeft voor de vorm, de inhoud en de beoordeling van die literatuur.

Eén belangrijk gevolg is dat politiek-wetenschappelijke literatuur meestal in geschreven vorm bestaat. Toch beperken de verschijningsvormen ervan zich niet langer tot een klassieke monografie of tijdschriftartikel. Ook online-publicaties of databanken kunnen wetenschappelijke literatuur bieden. Die literatuur moet bovendien geplaatst worden binnen een breder bronnenkader waarvan de onderdelen elk op hun manier kunnen bijdragen tot de totstandkoming van wetenschappelijke kennis.

1.1.2. Politiek-wetenschappelijke literatuur binnen het bredere bronnenkader¹

a) Bronnen zijn nooit neutraal

Net als journalisten of historici maken ook politieke wetenschappers gebruik van bronnen om tot bepaalde kennis te komen. Wat is een bron eigenlijk? Algemeen zou je kunnen stellen dat bronnen dragers van informatie zijn. Ze vertellen ons iets over een bepaalde persoon, situatie, gebeurtenis, enz. De keuze voor woorden als 'dragers' en 'vertellen' is niet toevallig. Ze wijzen op een belangrijk element waar men rekening mee moet houden bij het gebruik van bronnenmateriaal.

Bronnen zijn nooit volstrekt neutraal of objectief. Dat kan om interne redenen zijn, eigen aan de bron zelf: o.m. de verschijningsvorm waarin de informatie tot ons komt, de auteur van de bron en diens bedoelingen of de perceptie van diegene die de bron verwerkt. Dit alles speelt een rol in het verhaal dat een bron ons vertelt. Dat kan ook om externe redenen: een bron komt niet tot stand in een vacuüm en geeft geen geïsoleerde informatie weer. Bronnen zijn 'geketend' in tijd en ruimte. Zij kunnen de reactie zijn op een bepaalde situatie, beïnvloed worden door de technische mogelijkheden, modes en vormschema's van hun tijd en context, enz. We gaan daar verder nog op in. Hier volstaat het die vaststelling te maken maar meteen ook de nodige nuances aan te brengen.

Dat geen enkele bron objectief is, hoeft niet te betekenen dat elke bron per definitie onbruikbaar is voor politiek-wetenschappelijk onderzoek. Zo bestaan er uiteraard gradaties in het objectieve informatiegehalte van bronnen. Een artikel in een politiek-wetenschappelijk tijdschrift zal bijvoorbeeld een grotere objectiviteit nastreven dan een tussenkomst van een politicus in een debat. Hoewel de doelstellingen, voorstellingen en vormeigenschappen van beide bronnen fundamenteel verschillend zijn, kunnen ze toch op hetzelfde onderwerp betrekking hebben.

Politiek-wetenschappelijk onderzoek zal steeds trachten zich bewust te zijn van de vormelijke en inhoudelijke aspecten van de bronnen die worden gebruikt en de mate waarin zij de weergegeven informatie kunnen beïnvloeden. Bovendien kan diversificatie en het nastreven van complementariteit in het gebruikte bronnenmateriaal al een aantal van deze vertekeningen

¹ Zie Boone (2011) voor verdere literatuur; deel I (pp. 1-64) en vooral deel II (pp. 65-130) voor de verschillende vormen van bronnenkritiek die kunnen toegepast worden. De meer puur historische aspecten van dit werk werden vertaald naar toepassingen voor het politiek-wetenschappelijk onderzoek.

rechten. Op welke bronnen de nadruk zal liggen is natuurlijk mee afhankelijk van het doel dat men zich in het eigen onderzoek gesteld heeft.

b) Brontypes

Bronnen kunnen op vele manieren worden ingedeeld. Brungs (2005, pp. 26-32) wijst op mogelijkheden tot onderscheid op basis van de vorm, de inhoud, de directheid en de mogelijkheid tot bibliografische identificatie van bronnen. Wij geven haar indeling in de tabel hieronder weer. In hoofdstuk drie van de cursus (zie deel twee) wordt dieper ingegaan op de verschillende literatuurtypen die doorgaans in de politieke wetenschappen worden gebruikt. Wij zullen ons daarbij vooral baseren op de vormelijke en inhoudelijke criteria die bij Brungs aan bod komen. Hier wijzen we op een algemene bronindeling en de plaatsing van politiek-wetenschappelijke literatuur hierbinnen.

Tabel 1. Indeling van bronnen

Vorm	Inhoud	Directheid	Identificatie
- Gedrukt - Gedrukt - Niet-gedrukt	- Literair - Statistisch - Overheid	- Primair - Secundair - Tertiair	- Conventioneel Grijs
- Periodiciteit - Meermaals - Eenmalig			

Naar: Brungs, 2005, pp. 26-32.

Bronnen kunnen ten eerste naar vorm bekeken worden. Een eerste criterium dat daarbij kan worden gebruikt is hun al dan niet gedrukte karakter. Een gelijklopend onderscheid is dat tussen geschreven en niet-geschreven (of mondelinge) bronnen.

In de politieke wetenschappen ligt de nadruk meestal (nog) op de gedrukte of geschreven bronnen zoals naslagwerken, boeken, tijdschriften of kranten. Het relatief permanente karakter van geschreven en gedrukte bronnen laat beter toe aan criteria van methodologie en cumulatieve kennisopbouw te beantwoorden. Bovendien is de politicologie een 'talige' wetenschap. Concepten en hun betekenis spelen een heel grote rol in het onderzoek. Verder zullen wij nog aangeven welke impact dit heeft op het schrijven van een wetenschappelijke tekst. Dat betekent uiteraard niet dat niet-gedrukte of ongeschreven bronnen niet bruikbaar kunnen zijn voor

onderzoek in de politieke wetenschappen. Zeker in de literatuurstudie en het formuleren van een probleemstelling zal de nadruk bij de meeste onderwerpen echter liggen op geschreven bronnen.

Vandaag betogen sommigen dat een onderscheid gebaseerd op het al dan niet gedrukte karakter van bronnen (en het impliciete wetenschappelijke kwaliteitsoordeel waartoe dat aanleiding geeft) achterhaald is gezien de opkomst van elektronische informatiedragers. Zij menen dat het beter is om te spreken van mondelinge en documentaire bronnen (Muylaert, 2006, pp. 2-10).

Een tweede vormelijk criterium heeft te maken met de periodiciteit van de bron. Sommige bronnen verschijnen meermaals (dagbladen, tijdschriften, jaarboeken, enz.) terwijl andere eenmalig worden gepubliceerd (boeken, verzamelwerken, encyclopedieën, enz.). Voor die laatste groep zijn wel uitgaven in reeks of herwerkte edities mogelijk. Politieke wetenschappers maken gebruik van bronnen met verschillende periodiciteit. Zij trachten daarbij een combinatie te maken van die brontypes en rekening te houden met de eigenheid van elk van die types in termen van informatiewaarde.

Inhoudelijk kan ten tweede een onderscheid gemaakt worden tussen literaire, statistische en overheidsbronnen. Dat zijn brede en niet noodzakelijk wederzijds uitsluitende categorieën. Literaire bronnen zijn veeleer verhalend en beschrijvend (een krantenartikel of een historische monografie). Statistische bronnen presenteren cijfers onder verschillende verschijningsvormen (ruwe data, statistische analyses, grafieken, enz.). Overheidsbronnen worden ten slotte door publieke instellingen geproduceerd. Dat kunnen zowel wetteksten zijn (wetten en decreten, KB's, MB's die rechtsgevolgen in het leven roepen) als documenten die voortvloeien uit de taken van de overheid als behoeft van de sociale boekhouding (het beheer van administraties, verslagen van vergaderingen, organogrammen, enz.). Wat geldt voor periodiciteit gaat ook hier op: politieke wetenschappers combineren afhankelijk van het onderwerp dat ze bestuderen meestal verschillende inhoudelijke brontypes en houden rekening met de eigenheid van dat materiaal. Zoals de term het zelf al doet vermoeden moet politiek-wetenschappelijke literatuur zelf onder het label van de literaire bronnen worden geplaatst.

Naast vorm en inhoud kan ten derde een onderscheid worden gemaakt op grond van de directheid van de informatiewaarde van een bron. Meestal spreekt men dan van primaire, secundaire en tertiaire bronnen.

In het geval van primaire bronnen is de informatie die in een bepaalde bron vervat zit origineel en vrijwel integraal beschikbaar. Een gegevensbank met ruwe data over stemgedrag, de volledig uitgeschreven tekst van een interview of het oorspronkelijk beeldmateriaal van een politiek debat kunnen als voorbeeld worden aangehaald. Secundaire bronnen worden dan weer gekenmerkt door een zekere mate van verwerking van het primaire bronnenmateriaal. De resultaten van een statistische analyse, het interview zoals dat in een bepaald tijdschrift verschijnt of het item dat in het journaal wordt opgenomen over dat debat zijn dan de verwerkte tegenhangers van de oorspronkelijke bronnen. Tertiaire bronnen ontsluiten dan de secundaire.

Dat onderscheid is relatief althans voor wat primaire en secundaire bronnen betreft. Hoe 'relatief' die stelling ook lijkt: secundair betekent in verhouding tot een gegeven primaire bron. Het onderscheid is mede afhankelijk van de afstand tussen het verwerkte en het oorspronkelijke bronnenmateriaal. Verder in de cursus wordt bijvoorbeeld ook een onderscheid gemaakt tussen primaire en secundaire bronnen al naargelang de full-text beschikbaarheid van de gezochte informatie. Via bepaalde websites kan men immers de integrale versie van bepaalde tijdschriften en/of monografieën raadplegen, via andere websites of gegevensbanken kan men enkel verwijzingen of korte samenvattingen naar deze werken vinden. In het laatste geval wordt dan gesproken van secundaire bronnen, in het eerste geval van primaire. Toch hebben ook die tijdschriften of monografieën meestal verwijzingen naar andere bronnen en houden zij een zekere mate van verwerking ervan in.

Politieke wetenschappers maken best gebruik van primaire bronnen al bestaat er variatie in de mate waarin men zich daaraan moet houden: hoe groter de verwachtingen op het vlak van wetenschappelijkheid van een tekst, hoe meer die gebaseerd moet zijn op dat primair bronnenmateriaal. Zeker voor een literatuuronderzoek is het tot het uiterste doordrijven van die stelregel meestal niet haalbaar. Politiek-wetenschappelijke literatuur is bovendien vaak zelf een combinatie van secundair (overzicht van eerdere literatuur) en primair (eigen onderzoek) bronnenmateriaal.

Wat wel zo 'primair' mogelijk moet worden toegepast is het gebruik van citaten of parafrases (zie verder voor dit onderscheid) uit andere teksten. Vaak zal men die in een bron terugvinden met de nodige referenties daarbij. De bedoeling is dan steeds de oorspronkelijke bron te raadplegen waaruit het citaat of de parafrase komt. Zo kan de auteur van de bron die men raadpleegt het citaat (bewust) verkeerd weergeven of in zijn parafrase informatie verwerken op een manier

waarmee men het als onderzoeker niet eens is (te normatieve benadering, te beknopte weergave van de informatie, overbenadrukken van bepaalde aspecten en andere onderbelichten, enz.). Daarom is het dus noodzakelijk en belangrijk de oorspronkelijke bron te raadplegen. Kan men dat echter niet doen (doordat de oorspronkelijke bronnen niet beschikbaar zijn, doordat een onderzoeker o.w.v. het specifieke van zijn benadering niet over de tijd beschikt om alle bronnen in een gegeven domein te raadplegen, enz.), dan is men verplicht in de referenties naar dit secundair gebruik te verwijzen (hoe men dat technisch doet, komt bij het gebruik van referentiesystemen aan bod²).

Het vierde en laatste onderscheid houdt verband met de mogelijkheid tot bibliografische identificatie van een bron. Conventionele (ook wel 'witte') literatuur omvat unieke referentietekens (auteur, titel, publicatiejaar, uitgever, plaats van uitgave, volume en issuenummer, paginering, enz.) waarmee het bronnenmateriaal kan geïdentificeerd worden. Dit bronnenmateriaal vind je meestal terug in bibliotheken. Voor wat Brungs grijze literatuur noemt (toespraken, dagboeken, posters en pamfletten, werkdocumenten, enz.), geldt dat minder. Door de broneigenheid wordt dit soort materiaal minder snel of gemakkelijk gecatalogeerd of geïndexeerd en kan het dus ook moeilijker worden teruggevonden.

Politieke wetenschappers zullen in de eerste plaats naar conventionele bronnen grijpen, zeker wanneer ze een (synthetiserend) literatuuronderzoek maken. In het behandelen van het waarom van literatuuronderzoek (1.2. van dit hoofdstuk) zal de reden daarvoor nog verduidelijkt worden. Dat betekent echter niet dat minder conventionele bronnen onbruikbaar zijn voor politieke wetenschappers. Zeker wanneer informatie schaars is, voor het overige nogal eenzijdig of wanneer bronnen worden gebruikt bij empirisch onderzoek kunnen zij een meerwaarde bieden. Onderzoekers kunnen de informatiewaarde van dit soort bronnen ook 'beveiligen' door er bijvoorbeeld naar op zoek te gaan in (wetenschappelijke) archieven of op internetpagina's die toelaten de kwaliteit van het gevonden materiaal te verifiëren.

Samenvattend kan men dus stellen dat het gros van de politiek-wetenschappelijke literatuur gedrukt (of documentair), van wisselende periodiciteit, literair en conventioneel zal zijn.

² Meestal ziet men in teksten iets in de orde van "zoals X het stelt: ...[citaat/parafrase]...geciteerd/aangehaald in Y" met dit laatste al dan niet in voet- of eindnoot afhankelijk van de manier van refereren.

1.1.3. De paradox van de informatiemaatschappij

Vandaag de dag hoort men in heel wat commentaren dat wij leven in een 'informatiemaatschappij' of 'kennissamenleving'. Daarbij verwijst men dan o.m. naar de enorme toename van de hoeveelheid informatie die geproduceerd wordt. Die toename is zowel kwantitatief als kwalitatief. De moderne massamedia hebben bijvoorbeeld de snelheid van informatieoverdracht enorm doen toenemen evenals de reikwijdte ervan. Nieuwszenders die de klok rond berichten en informatie verspreiden hebben meer dan eens een bijna wereldomvattend karakter. Op het internet is die evolutie zo mogelijk nog meer uitgesproken. Verschillende technologische evoluties versterken die tendensen (enorme opslagmogelijkheden van elektronische informatiedragers, de mogelijkheden die zij bieden op het vlak van consultatie, enz.)

Informatie is niet alleen op zich toegenomen, ook de betekenis ervan voor het maatschappelijk leven won aan belang. Informatie circuleert soms als handelswaar en heeft vaak economische, sociale en politieke gevolgen op het vlak van inkomen, machtsverhoudingen of overheidsoptreden. De uitdrukking "kennis is macht" vat die evolutie bondig samen.

Die toename in omvang en belang van informatie gaat echter niet noodzakelijk gepaard met een overeenkomstige beschikbaarheid en beheersbaarheid ervan. De grote hoeveelheid informatie en de snelheid waarmee die verspreid wordt, plaatst meteen ook de houdbaarheidsdatum ervan onder druk. Heel wat informatie wordt daarbij niet of onvolledig bewaard (al dan niet bewust). Is dat toch het geval dan speelt bovendien het criterium van de consulteerbaarheid. Niet alle informatie die bewaard is gebleven kan even gemakkelijk geconsulteerd worden. Dat kan veel verschillende redenen hebben: men weet niet waar informatie te lokaliseren, krijgt er van de informatieproducent geen toegang toe of men kan het bronnenmateriaal onvoldoende duiden zonder de beschikbaarheid van bijkomende informatie.

Een goed voorbeeld van dit probleem van consulteerbaarheid vinden we bij de archieven (4.2. van hoofdstuk 4 in deel 2). Openbare archieven (voortspruitend uit de activiteiten van openbare instellingen zoals gemeenten en provincies) zijn onderworpen aan de archiefwet uit 1955. Die bepaalt dat archieven pas kunnen worden ontsloten (lees: de inhoud ervan wordt openbaar) na het verstrijken van een relatief lange termijn van 30 jaar (vóór de wijziging van de wet in 2009 was

dat zelfs 100 jaar)³. Dat plaatst onderzoekers van de hedendaagse tijd (bijvoorbeeld politieke wetenschappers) voor hindernissen wanneer zij van dit type materiaal gebruik willen maken. Enerzijds is er meestal een vrij grote en diverse hoeveelheid informatie beschikbaar (denk ook aan wat eerder 'grijze' literatuur werd genoemd), anderzijds heeft men er geen of weinig toegang toe. Andere informatiebronnen fungeren dan als 'tweedehands' oplossingen.

Het probleem van de consulteerbaarheid ent zich ook op nog een andere manier op die informatietoename. Door de enorme hoeveelheid geproduceerde informatie wordt het erg moeilijk 'alles' over een bepaald onderwerp te vinden, laat staan dat inhoudelijk volledig te verwerken. Zelfs binnen een relatief klein deeldomein van de politieke wetenschappen is het aantal publicaties, onderzoeken of gegevensbestanden zodanig uitgebreid dat een integrale inhoudelijke kennis ervan zo goed als onmogelijk is. Het brandpunt verschuift dan ook in eerste instantie van de informatie zelf naar het beheren ervan: de vaardigheden om doelgericht informatie te zoeken, deze te verwerken en ze in het wetenschappelijk onderzoek te integreren. Dat zou men kennismanagement kunnen noemen.

Uiteraard is dat kennismanagement functioneel: het wil toelaten toch 'kennis te nemen' van de voor het onderzoek meest relevante informatie. De vaardigheden op het vlak van informatiebeheer laten toe deze uit te filteren maar beïnvloeden ook de inhoud van de uiteindelijk geraadpleegde informatie. Een goed voorbeeld van dat spanningsveld is het werken met elektronische bibliografische databanken. Die zijn vaak erg uitgebreid en kunnen meestal doorzocht worden aan de hand van bepaalde trefwoorden of zoektermen (bijvoorbeeld uit de titel of uit de korte inhoud). Uiteraard bepaalt de keuze van de zoekterm mee welke informatie wordt teruggevonden (zie 4.3.2. in hoofdstuk 4 van deel 2).

De bovenstaande principes en evoluties lijken wellicht abstract en algemeen. Toch hebben zij zonder uitzondering hun weerslag op het gebruik van bronnen in het politiek-wetenschappelijk onderzoek. Dat wordt duidelijk wanneer je voor het eerst een literatuuroverzicht zal maken. Ook voor de politieke wetenschappen was er wellicht nooit zoveel bronnenmateriaal dat de onderzoeker tegelijkertijd voor heel wat hindernissen plaatst op het vlak van consulteerbaarheid.

³ Het Vlaamse Archiefdecreet van 9 juli 2010, dat de minimumcriteria voor een goed archiefbeheer vastlegt, de regels voor bewaring en vernietiging van archiefdocumenten bepaalt en voorziet in de oprichting van een centraal register (dat vastlegt welke documenten bewaard worden op welke plaats), neemt de algemene principes uit de (vernieuwde) archiefwet over.

1.2. Literatuuronderzoek: waarom?

Hierboven hebben wij literatuur(onderzoek) in de politieke wetenschappen omschreven. Wat is nu de betekenis van deze literatuur voor wetenschappelijke kennisproductie? Waarom is het m.a.w. nodig aandacht te besteden aan de manier waarop bronnen worden gezocht, gelezen en geïntegreerd bij het schrijven van een wetenschappelijke tekst? Waarom moeten politieke wetenschappers bij hun werk gebruik maken van literatuur?

1.2.1. (Politieke) wetenschap: methodisch en cumulatief

Om die vragen te kunnen beantwoorden moet verwezen worden naar de manier waarop wetenschappelijke kennis tot stand komt. Het is daarbij niet de bedoeling diep in te gaan op dit fundamentele epistemologische vraagstuk of de (moeilijke) positie van de politieke wetenschap(pen) in dit debat uitgebreid tegen het licht te houden. Enkele aspecten hiervan zijn echter van groot belang bij het bepalen van de betekenis van bronnen en literatuur in de politieke wetenschappen.

a) Wetenschappelijke kennisopbouw: een methodische spiraal

Anders dan kennis die ontleend wordt aan gezagsfiguren, ‘bovennatuurlijke krachten’ of pure logica is wetenschappelijke kennis het gevolg van wetenschappelijk denken en de actualisatie daarvan in wetenschappelijk onderzoek. Het middel dat voor het verzamelen van die kennis gebruikt wordt is de wetenschappelijke methode. De kern van die methode zit in het drieluik observatie, hypothese en experiment. Observeren betekent op een systematische en geobjectiverende manier naar een bepaalde omgeving trachten te kijken. Vanuit die observatie komt men tot bepaalde vaststellingen, identificeert men bepaalde problemen en stelt men zich bepaalde vragen.

Vervolgens tracht men op zoek te gaan naar eventuele verklaringen voor de geobserveerde fenomenen. In beginsel zijn die verklaringen tentatief: zij zijn het gevolg van (logisch) redeneren en verwijzen naar mogelijkheden veeleer dan naar zekerheden. Vaak nemen die verklaringen de vorm aan van hypothesen. Dat zijn stellingen die weergeven onder welke voorwaarden een bepaald fenomeen voorkomt en welke de eventuele gevolgen zijn van het al dan niet voorkomen van die voorwaarden. Daarna zijn we aanbeland bij de experimentele fase van het onderzoek.

Voorwaarden kunnen gemanipuleerd of juist onder controle worden gehouden om te zien wat er de eventuele gevolgen van zijn (Nachmias-Frankfort & Nachmias, 1996, pp. 1-7; Wilkinson, 1991, pp. 3-8).

Met de resultaten van de voorgaande fase kunnen de geformuleerde hypothesen en tentatieve verklaringen dan bevestigd of verworpen worden. Bovendien roepen de resultaten vaak nieuwe problemen of vragen in het leven. In die zin is er dan ook sprake van een soort onderzoekscyclus. Dit laatste verwijst naar nog een ander belangrijk kenmerk van wetenschap. Behalve methodisch is wetenschappelijke kennis namelijk ook cumulatief. Zowat elk onderzoek bouwt voort op kennis die eerder en/of door anderen werd verzameld.

Het geheel van kennis in een bepaald domein (en dus de literatuur die daarover beschikbaar is) wordt in het Engels de 'scientific body of knowledge' genoemd. Dit 'lichaam' bestaat dus uit een set van vragen die eigen zijn aan een domein en de (voorlopige) antwoorden die op die vragen gegeven zijn aan de hand van wetenschappelijk onderzoek. In een goed ontwikkeld wetenschapsdomein nemen die antwoorden de vorm aan van theorieën (Manheim, Rich & Willnat, 2002, pp. 14-77). Dat is een geheel van abstracte aannames in een logische structuur die ons iets over de werkelijkheid vertellen. Theorieën bestaan uit proposities (abstracte voorspellingen van relaties tussen concepten) waaruit hypothesen (concrete voorspellingen van relaties tussen variabelen) kunnen afgeleid worden die men kan operationaliseren en meten aan de hand van werkhypothesen (voorspellingen van relaties tussen indicatoren). Het kennislichaam vindt haar neerslag in de verschillende fora waarover wetenschappers beschikken (monografieën, tijdschriften, congressen, ...). De onderzoekscyclus is in die zin veeleer spiraal- dan cirkelvormig: door het voorafgaande onderzoek start haar nieuw gestimuleerde tegenhanger vanaf een hoger platform. Op die manier kan wetenschappelijke vooruitgang worden geboekt.

b) Politicologie: vreemde eend in de wetenschapsbijt?

Vooraleer concreter te verwijzen naar de rol van literatuur in de verschillende fases van dat onderzoek (in het kader van deze cursus in het bijzonder voor de eerste twee fases) is het nodig nog even stil te blijven staan bij de eigenheid van de politieke wetenschappen (als onderdeel van een bredere sociaalwetenschappelijke tak in het wetenschapsbedrijf) omdat die van invloed is op de beschikbaarheid, de aard en de beoordeling van bronnenmateriaal. Het klassieke

wetenschapsmodel dat wij hierboven hebben beschreven, botst namelijk op heel wat moeilijkheden indien het wordt toegepast op de politieke wetenschappen⁴.

In de eerste plaatst stelt zich het probleem van het specifieke studieobject van de politieke wetenschappen. Die bestudeert het menselijk gedrag in de 'politieke sfeer'⁵. Dat gedrag is variabel en complex. Dat geldt uiteraard voor de meeste onderzoeksdomeinen. Een groter 'euvel' vanuit wetenschappelijk standpunt is dat dit gedrag veel moeilijker onder controle te houden is of te manipuleren: hetzij omdat het simpelweg niet kan (een bepaald gedrag is vooraf gegeven; de onderzoeker kan de factoren die ertoe hebben geleid in het beste geval slechts achteraf reconstrueren) hetzij omdat het niet mag (vanuit ethisch standpunt). Dat zorgt ervoor dat de resultaten van politiek-wetenschappelijk onderzoek soms minder betrouwbaar en geldig zijn dan in andere takken van de wetenschap.

Daarop ent zich het debat tussen 'empirici' en 'aanhangers van de interpretatieve benadering'. Voor de eerste groep is de werkelijkheid een aanwezige en te ontdekken realiteit die in kaart kan gebracht worden door systematische observatie. Voor de tweede groep is die werkelijkheid veeleer een sociale constructie die men slechts door interpretatie kan duiden. Deze laatste benadering vindt haar wortels in het postmodernisme en het constructivisme.

Daarbij komt nog dat de politieke wetenschappen geen universele, gestandaardiseerde en door iedereen geaccepteerde meetinstrumenten kennen. Deze bedenkingen hebben vooral betrekking op de empirische fase van het onderzoek, waar de geformuleerde hypothesen aan een exploratie of toetsing worden onderworpen maar bepalen ook het uitzicht van de politiek-wetenschappelijke literatuur. Zij hebben namelijk tot gevolg dat beschrijvende studies (vaak gevalstudies), onderzoek gebaseerd op vragenlijsten of analytische beschouwingen de literatuur in de politieke wetenschappen domineren. Bij het zoeken naar literatuur moet hier dus rekening mee worden gehouden. Die bedenkingen bepalen ook de aard van de probleemstelling. De plaatsing van het onderzoek binnen de bestaande literatuur en het formuleren van eigen onderzoeksvragen worden mee beïnvloed door de mogelijkheden en beperkingen die eerder onderzoek hebben blootgelegd.

⁴ De hier volgende bedenkingen gelden voor bijna alle sociale wetenschappen en bij uitbreiding de menswetenschappen. Wij concentreren ons hier op de politicologie.

⁵ Op zich plaatst dat begrip de onderzoeker al voor moeilijkheden: wat is politiek? hoe breed mag je dat definiëren? enz.

Een tweede bedenking houdt eveneens verband met het studieobject van de politicologie maar geldt ruimer dan enkel voor de empirische fase. Anders dan in andere domeinen van de wetenschap staat de politicoloog meestal niet los van het onderwerp dat hij onderzoekt. Dat heeft twee mogelijke gevolgen.

Eenzijds kan het onderzoek zelf een impact hebben op het bestudeerde politieke gedrag of gebeuren (reactiviteit). Zo kunnen respondenten bij een interview de druk ervaren sociaal wenselijke antwoorden te geven of kunnen de resultaten van een onderzoek de maatschappelijke context zelf beïnvloeden. Anderzijds heeft die band tussen onderzoek en omgeving ook gevolgen voor de onderzoeker zelf. Politicologen zijn ook maar mensen. Dat wil zeggen dat zij hun voorkeuren, interesses, wensen en belangen hebben t.a.v. maatschappelijke en politieke vraagstukken (hun onderzoeksdomein). Dat heeft tot gevolg dat de waardevrijheid, neutraliteit en objectiviteit die het brede wetenschappelijke bedrijf in theorie kenmerken onder druk staan in het politiek-wetenschappelijk onderzoek. Dat houdt echter geen vrijbrief in voor pure subjectiviteit. Wel bepleit dit het opgeven van een onhaalbaar neutraliteitsideaal waarbij het correct toepassen van deontologie, politiek-wetenschappelijke methoden en openheid in het onderzoek (transparantie, verantwoording en mogelijkheid tot controle) tegengewicht bieden tegen een te ‘persoonlijke’ benadering van het onderwerp⁶.

Bij het zoeken naar literatuur en het formuleren van eigen onderzoeksvragen is het belangrijk deze bedenkingen in het achterhoofd te houden. Zij kunnen van invloed zijn op de beoordeling die je van bepaalde literatuur zal maken: vanuit welke motieven heeft een auteur een tekst geschreven, zijn er (ongewild) bepaalde normatieve elementen in een benadering geslopen, enz.? Het belang van deontologie, methodologie en openheid als tegengewicht tegen subjectiviteit heeft ook een invloed op het gebruik van literatuur. Precies om de valkuilen van een te persoonlijke benadering te vermijden is het gebruik van en het verwijzen naar die literatuur van het grootste belang voor politiek-wetenschappelijk onderzoek.

Een derde en laatste bedenking houdt verband met het belang van de taal in politiek-wetenschappelijk onderzoek. Meer nog dan in andere disciplines is die taal het centrale werkinstrument van de politicologie. Zo zijn theoretische concepten talige constructies en maakt de politieke wetenschapper ook in zijn empirisch onderzoek vaak gebruik van taalgebonden

⁶ Doordat verschillende onderzoekers vanuit verschillende invalshoeken eenzelfde problematiek benaderen ontstaat er bovendien een situatie van intersubjectiviteit die weerwerk biedt aan de mogelijke invloed van normatieve factoren (Devos, 2013a, pp. 22-23; Isaac, 1969, pp. 45-58).

instrumenten (vragenlijsten, interviews, enz.). Wie kijkt naar hun ontstaansgeschiedenis stelt ook een discursieve traditie vast in de politieke wetenschappen waarbij de hele taalrijkdom wordt gebruikt om het wetenschappelijke debat te voeren ('stretching the language').

Bovendien beschikken de politieke wetenschappen ook niet over een jargon of specifieke terminologie zoals dat voor andere disciplines wel het geval is. De concepten of begrippen die erin worden gebruikt, duiken ook in het dagelijks leven op (democratie, vrijheid, leiderschap, enz.). Er is m.a.w. niet zo'n duidelijke scheiding tussen 'wetenschapstaal' en 'omgangstaal'. Een belangrijk gevolg daarvan is dat wanneer bepaalde woorden worden gebruikt in de politieke wetenschappen die niet alleen een (onveranderlijke want conventionele) conceptuele betekenis hebben. Ook de betekenis die mensen (wetenschappers, lezers) ermee associëren speelt een rol (Devos, 2013a, pp. 22-23; Wilkinson, 1996, pp. 52-55).

Het gevolg daarvan is opnieuw de noodzaak tot voorzichtigheid en een kritische benadering van de beschikbare literatuur. Zo is het belangrijk na te gaan in welke betekenis een bron gebruik maakt van een bepaald concept. Bij de meeste literatuuroverzichten zal men snel (al dan niet subtiele) nuanceverschillen merken in die conceptualisering. Bij het zelf schrijven van een wetenschappelijke tekst is het dan ook belangrijk duidelijk aan te geven in welke betekenis men een bepaald concept gebruikt en/of operationaliseert. Dat kan door die betekenis te expliciteren en omstandig te beschrijven maar ook door het maken van verwijzingen naar eerder werk dat een bepaalde invulling gaf aan een gegeven concept. Naast de reguliere literatuur besteden vooral inleidingen in de politicologie, politiek-wetenschappelijke encyclopedieën en vakwoordenboeken aandacht aan het omschrijven van concepten. Het verdient dan ook aanbeveling deze te raadplegen.

De bovenstaande bedenkingen gelden voor de politieke wetenschap als geheel. Dat zou het vermoeden kunnen doen ontstaan van homogeniteit die in de praktijk echter afwezig is. Net als andere wetenschapsdomeinen heeft de politicologie in de loop van haar geschiedenis heel wat ontwikkelingen ondergaan (Almond, 1998). Bovendien bestaan er in de politicologie verschillende paradigma's aanvullend t.a.v., naast of zelfs ondanks elkaar. Politieke fenomenen worden vanuit verschillende invalshoeken bestudeerd met eigen theoretische en methodologische uitgangspunten en technieken. Wanneer die min of meer samenhangende epistemologische perspectieven vormen, spreekt men van politicologische scholen zoals bijvoorbeeld de systeembenadering, het marxisme, het institutionalisme of de rational choice benadering (Devos,

2013b, pp. 58-83). Voor bepaalde onderwerpen en/of periodes zijn sommige paradigma's soms dominant. Bij literatuuronderzoek is het dus belangrijk aandacht te besteden aan de tijd waarin of het perspectief van waaruit een bepaalde bijdrage tot stand is gekomen. De algemene regel zich bewust te zijn van een invalshoek en zo mogelijk op zoek te gaan naar alternatieve benaderingen geldt ook voor dit aspect van literatuuronderzoek.

1.2.2. Literatuuronderzoek in de politieke wetenschappen: nodig én zichtbaar

Hierboven bleek al meermaals (impliciet) het belang van literatuurgebruik in het politiek-wetenschappelijk onderzoek. Hier geven we de voornaamste argumenten meer expliciet weer. We beantwoorden daarbij twee vragen die in elkaars verlengde liggen, maar niet samenvallen: waarom is het gebruik van literatuur noodzakelijk in de politicologie én waarom moet men ook naar dat gebruik verwijzen? Het is belangrijk daarbij rekening te houden met de eerder gemaakte opmerkingen over de bijzondere status van politieke wetenschappen: die zijn niet-experimenteel, betrokken op het onderzoeksdomein en talig van aard.

a) Waarom literatuur gebruiken?

Het volgende citaat van Frankfort-Nachmias en Nachmias (1996, p. 66) vat de noodzaak tot literatuurgebruik in de politieke wetenschappen krachtig samen: "Probably the best source for stimulating the statement of problems and hypotheses is the professional literature. A critical review of the professional literature familiarizes the researcher with the current state of knowledge; with concepts, theories, major variables, and conceptual and operational definitions; with problems and hypotheses that others have studied; and with the research methods used. Basing new research on the knowledge described in the professional literature contributes to the cumulative nature of scientific knowledge".

Literatuurgebruik doorspekt dus zowat alle fases van de onderzoekscyclus. De belangrijkste reden waarom men van literatuur gebruik moet maken in het kader van een probleemstelling, houdt verband met het eerder aangehaalde cumulatieve karakter van wetenschappelijk onderzoek. Door gebruik te maken van eerdere inzichten plaatst men het eigen onderzoek binnen de bredere context van 'the scientific body of knowledge'⁷. Op die manier vermijdt men bijvoorbeeld dat

⁷ Dat 'lichaam' is overigens juist door dat cumulatieve karakter van wetenschap voortdurend 'in beweging'. Het is geen vastliggende canon van 'juiste inzichten' maar een dynamisch geheel van ter discussie staande vaststellingen.

eerder onderzoek nodeloos wordt herhaald. Ook binnen de politieke wetenschappen is het erg waarschijnlijk dat anderen eerder over een bepaalde problematiek nadachten en daar wetenschappelijk onderzoek naar verrichtten.

Bovendien laat het raadplegen van eerder onderzoek toe een probleemstelling te vertalen naar concrete onderzoeksvragen en/of hypothesen. Problemen en inzichten die dienstig zijn voor het eigen onderzoek kunnen op die manier geïdentificeerd en gestructureerd worden. Op basis daarvan kan men nieuwe inzichten ontwikkelen die dan verder kunnen worden onderzocht. Het raadplegen van de literatuur bespaart op die manier heel wat weinig zinvol denkwerk. Omgekeerd geldt ook dat – vooraleer men tot nieuwe vragen komt – een samenvattend zicht op wat al geweten is over een gegeven onderwerp noodzakelijk is. De meerwaarde van het literatuuronderzoek is dus zowel substantieel (inhoudelijke kennis over het onderzoeksonderwerp) als methodologisch (hoe kan dit onderwerp (niet) bestudeerd worden). De onderzoeker toont met literatuuronderzoek ook aan dat hij vertrouwd is met een bepaald wetenschapsdomein, wat zijn argumentatie kracht bijzet (Neuman, 2007, pp. 69-70).

Dit type van literatuuronderzoek heeft in de eerste plaats betrekking op de ‘pre-empirische’ fase van het onderzoek. Vooraleer men bepaalde hypothesen gaat testen of onderzoeksresultaten interpreteren helpt de selectie van literatuur bij het schetsen van een achtergrond van het onderzoek, het formuleren van een breder onderzoeksobjectief, het plaatsen van het eigen onderzoek binnen een theoretisch kader (vanuit welke invalshoek kijkt men naar een bepaalde problematiek?) en het uiteindelijk formuleren van onderzoeksvragen en hypothesen.

Het is duidelijk dat het gebruik van literatuur zich echter niet tot die fases beperkt. Ook bij het testen van hypothesen en tentatieve verklaringen (het meer empirische/interpretatieve luik van het onderzoek) maakt men er gebruik van. Meestal beperken die zich echter niet tot de klassieke en conventionele invulling die aan ‘wetenschappelijke literatuur’ (monografieën, wetenschappelijke tijdschriften, enz.) wordt gegeven. In het kader van deze cursus komt dit type van bronnen minder uitgesproken aan bod. Wij bekijken immers in de eerste plaats hoe literatuur gebruikt kan worden bij het formuleren van een probleemstelling. Tot slot moet ook worden opgemerkt dat bronnen een grote rol kunnen spelen in de post-empirische/interpretatieve fase van het onderzoek. Zij kunnen namelijk helpen de resultaten te plaatsen in het licht van eerder onderzoek en op die manier bijvoorbeeld vermijden dat bepaalde oneigenlijke gevolgtrekkingen worden gemaakt.

b) Waarom zichtbaar literatuur gebruiken?

Literatuurgebruik in de politieke wetenschappen is niet alleen *nodig*, het moet ook *zichtbaar* zijn. De lezer van een wetenschappelijke tekst dient m.a.w. de ‘bewijzen’ van dat literatuurgebruik te kunnen zien. De redenen daarvoor houden opnieuw verband met het cumulatief en methodisch karakter van het wetenschappelijke bedrijf. Daarbij spelen wel enkele bijkomende motieven⁸.

Een eerste reden situeert zich op het vlak van de ethiek en de deontologie. Wanneer men gebruikmaakt van de ideeën van anderen is men verplicht die anderen ‘recht’ te doen. Dat kan men enerzijds vrij letterlijk interpreteren. Ideeën zijn in principe de ‘intellectuele eigendom’ van wie ze heeft voortgebracht⁹. Naar dat eigendomsrecht moet men verwijzen. Anders maakt men zich strafbaar aan plagiaat. Dat is niet alleen een strafrechtelijk feit dat aanleiding kan geven tot geldboetes of andere sancties; het wordt ook aan de UGent beschouwd als ontoelaatbaar (zie Facultair Onderwijs- en Examenreglement). Naast die louter juridische invulling kan ‘recht doen’ anderzijds ook figuurlijk begrepen worden. Gebruik maken van de ideeën van anderen zonder daarnaar te verwijzen, is ook vanuit ethisch perspectief onkies en onaanvaardbaar. Door te verwijzen naar literatuur die als bron voor de eigen inzichten dient, betoont men impliciet een soort van wetenschappelijke erkenning voor het werk dat door anderen gedaan werd.

Een tweede reden voor het verwijzen naar literatuur is veeleer intellectueel en valt grotendeels samen met deze voor het loutere gebruik ervan. De lezers van een wetenschappelijke tekst moeten immers kunnen zien dat de auteur ervan in staat is zijn eigen onderzoek te plaatsen binnen het ‘wetenschappelijk kennislichaam’. Daarbij speelt opnieuw het dubbele doel van een probleemstelling: het geven van een overzicht van bestaande literatuur rond het onderwerp dat men onderzoekt (incorporatie) en het formuleren van een eigen invalshoek en onderzoeksfocus daarbinnen (innovatie). De betekenis daarvan is niet louter passief (laten zien dat men de ‘juiste’ referenties weet terug te vinden) maar ook actief. De lezer van de wetenschappelijke tekst wordt door de literatuurverwijzing in staat gesteld een kritisch oordeel te vellen over de opgebouwde redenering: hoe wordt bepaalde literatuur geïnterpreteerd, naar welke relevante publicaties verwijst een bepaalde auteur eventueel niet, welk perspectief zal worden gebruikt, enz.? Verwijzen naar literatuur is in de intellectuele betekenis ook een soort ‘binnenweg’. Het vermijdt dat men als auteur telkens gedwongen wordt zeer omstandig een bepaald begrip, een bepaalde

⁸ Bovenstaande indeling is gebaseerd op Wilkinson (1996, pp. 97-103).

⁹ Al moeten de voortbrengers soms moeite doen om die eigendom te verwerven (patenten, copyright,...) en kunnen ze de exploitatie ervan soms overdragen.

redenering of een theorie te beschrijven. Door te verwijzen naar bepaalde literatuur weet de lezer vaak met weinig woorden wat er wordt bedoeld en naar welke bredere context er wordt verwezen (zeker in wetenschappelijke teksten die voor een meer specifieke groep van ingewijden zijn geschreven). Is dat laatste niet het geval dan kan de lezer er via de referenties kennis van nemen.

Dat brengt ons bij de derde en laatste reden voor de noodzaak tot literatuurverwijzing. Die is veeleer technisch. Correcte referenties laten immers toe de informatie waarvan gebruik werd gemaakt in de literatuur te lokaliseren. Gegevens voor auteurs, titel, jaar van uitgave, e.d. maken het mogelijk die literatuur terug te vinden op de plaats waar ze bewaard wordt zodat ze ook geraadpleegd kan worden. Op die manier kan niet alleen worden nagegaan of de gebruikte informatie correct is weergegeven maar kan de geïnteresseerde lezer ook meer te weten komen over een bepaald domein, een bepaald probleem of een bepaalde invalshoek.

Welke ook de reden moge zijn om naar literatuur te verwijzen, de belangrijkste regel is: van zodra men gebruik maakt van literatuur moet men daar ook naar verwijzen. Dat criterium wordt erg ruim geïnterpreteerd. Men verwijst naar alles wat niet origineel bedacht is en heeft bijgedragen tot het onderzoek. Ook wanneer men dus niet letterlijk bepaalde literatuur aanhaalt, dient men te verwijzen. Daarmee raken we meteen twee cruciale begrippen in de praktijk van de literatuurverwijzing aan: citeren en parafraseren. Verder in dit deel gaan we daar nog dieper op in (zie 2.3. in hoofdstuk 2 van deel 1).

Correct verwijzen naar wetenschappelijke literatuur past ook binnen het streven van de Universiteit Gent naar wetenschappelijke integriteit. Daartoe werd in 2015 het beleidsplan 'Wetenschappelijke integriteit aan de UGent' goedgekeurd dat op de website van de universiteit beschikbaar is. De universiteit voorziet daarmee in de nodige procedures om op te treden tegen onderzoekers in het geval van inbreuken op de wetenschappelijke integriteit. Dat kan bijvoorbeeld gaan om het verzinnen of vervalsen van onderzoeksresultaten, plagiaat (van geschreven woord of gedachtegoed) of het opzettelijk en selectief weglaten van ongewenste uitkomsten bij wetenschappelijk onderzoek. De UGent blijft er uiteraard van overtuigd dat iedere onderzoeker of student niet moet gezien worden als een potentiële fraudeur. Veeleer dan op een repressief optreden, zet de universiteit daarom in op een preventief tweesporenbeleid:

- De universiteit richt zich in de eerste plaats op een integere wetenschapsbeoefening, waarbij een zero tolerance beleid geldt ten aanzien van inbreuken op de

wetenschappelijke integriteit. Dat beleid gaat samen met het stimuleren van 'Good Research Practices' die zowel voor de individuele onderzoeker/student, het onderzoek als de onderzoeksomgeving een kwalitatieve verbetering teweeg brengen.

- Ten tweede streeft de universiteit naar een verbetering van de algemene kwaliteitscultuur. Het onderzoeksbeleid moet daarbij gericht zijn op het streven naar excellentie met aandacht voor de noodzakelijke evenwichten (bijvoorbeeld tussen innovatie en traditie, tussen top-down en bottom-up aansturing, ...) en een degelijke onderzoeksomgeving.

Het is dan ook duidelijk dat wetenschappelijke integriteit geen bijkomend aandachtspunt is in de marge van de dagelijkse werking van een onderzoeker, maar centraal hoort te staan in alle processen van het wetenschappelijk onderzoek (integrale benadering). Bovendien is die zorg, aldus het beleidsplan wetenschappelijke integriteit, een taak van alle geledingen (professoren, ATP-personeel, postdocs, doctorandi en studenten).

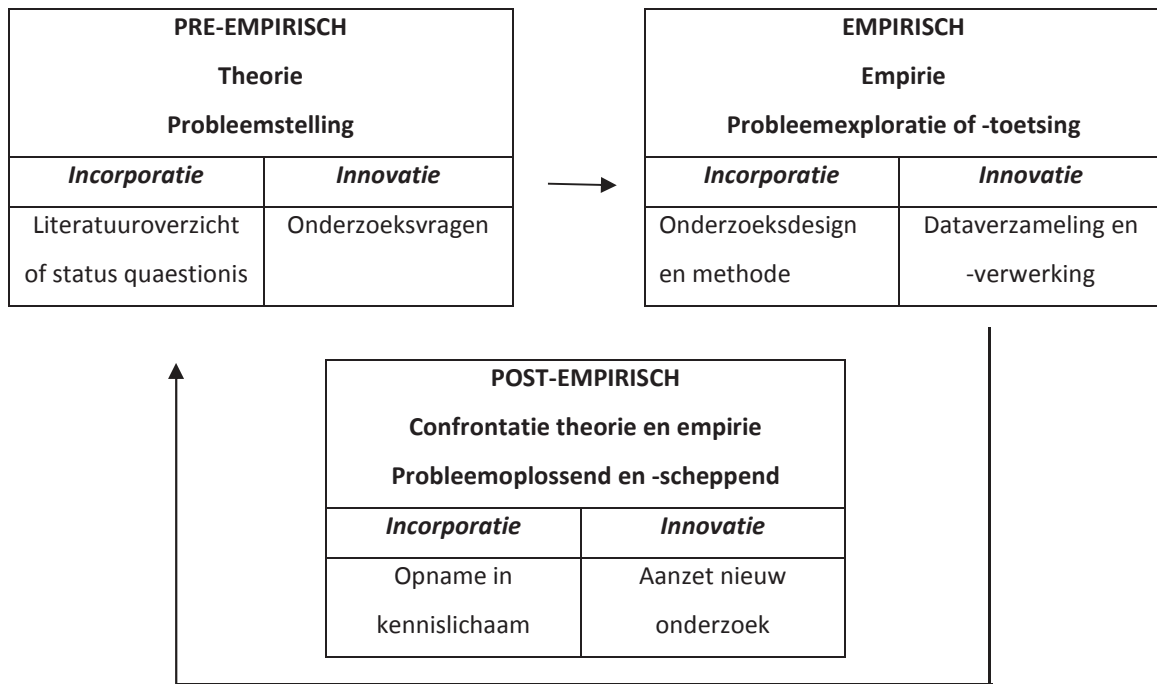
1.2.3. De probleemstelling: van status quaestionis tot onderzoeksvragen

Hier staan we nog even stil bij enkele begrippen die hierboven al werden aangehaald. We doen dat hier nog eens expliciet omdat er vaak verwarring ontstaat over hun precieze inhoud. We besteden ook aandacht aan enkele vragen die er dikwijls bij worden gesteld.

a) De plaats van de probleemstelling in de onderzoekscyclus

De onderstaande figuur geeft een (vereenvoudigd) beeld van de wetenschappelijke onderzoekscyclus al naargelang de positie t.a.v. de empirische fase van het onderzoek. Wij concentreren ons hier op de pre-empirische fase aangezien de probleemstelling daarbinnen past. De betekenis van de empirische (door het ontwikkelen van een onderzoeksdesign en het verzamelen en verwerken van gegevens onderzoeksproblemen verkennen of toetsen) en de post-empirische fase (door confrontatie van de eigen onderzoeksbevindingen met bestaande literatuur onderzoeksproblemen oplossen maar ook nieuwe vragen formuleren) hebben wij hierboven al aangehaald bij de algemene bespreking van wetenschappelijke kennisopbouw. Elke fase omvat een incorporatief (teruggrijpen naar het bestaande) en een innovatief element (eigen toevoeging).

Figuur 1. De plaats van de probleemstelling in de onderzoekscyclus

Een wetenschappelijke probleemstelling is dus te situeren in de fase die vooraf gaat aan het effectief testen van de wetenschappelijke redenering die de auteur heeft opgebouwd en het bekijken van de resultaten daarvan in het licht van voorgaand onderzoek.

Meestal vat een probleemstelling aan met een soort probleemomschrijving (Geurts, 1999). Daarin schetst men kort het te behandelen onderzoeksprobleem. Men geeft er aan wat de doelstelling is van het onderzoek. Dat gebeurt meestal door het formuleren van een soort startvraag die als leidraad voor het eigen onderzoek moet dienen en die verder zal worden uitgewerkt onder de vorm van onderzoeksvragen (die zijn doorgaans veel specifiek en meer op theoretisch inzicht gebaseerd dan de startvraag). Ook wordt er aandacht besteed aan het belang van het onderzoek (waarom is het interessant dieper in te gaan op dit onderwerp, die startvraag te stellen?). Dat gebeurt dan veeleer door verwijzing naar een sprekend voorbeeld of een actueel aangrijpingspunt dat de aandacht van de lezer trekt en aangeeft waarom het probleem onderzoekswaardig is vooraleer verder te gaan met het eigenlijke literatuuronderzoek (vb. krantenartikel, citaat, statistisch gegeven, debat, enz.). In sommige bronnen beperkt de probleemstelling zich tot deze probleemomschrijving. Het literatuuronderzoek wordt dan als een apart onderdeel beschouwd. Wij gebruiken een bredere opvatting van wat een probleemstelling is.

In de door ons gebruikte ruimere betekenis wordt in de probleemstelling een bepaald onderwerp uit de literatuur ‘geproblematiseerd’ of – zoals het begrip zelf duidelijk maakt – wordt ‘het probleem gesteld’ en uitgewerkt (probleemomschrijving én literatuuronderzoek dus). Dat gebeurt net als in de andere fases aan de hand van een incorporatief en een innovatief element. Het eerste verwijst dan naar de plaatsing van de eigen bijdrage in de bestaande wetenschappelijke literatuur. Daartoe maakt men een overzicht van bestaande literatuur rond aanverwante of gelijkaardige problemen. Hierboven werd al aangehaald waarom dat nodig is. Men maakt dus a.h.w. de stand (status) op van het onderzoek naar een bepaald onderwerp. Daarom noemt men een literatuuroverzicht ook wel eens een ‘status quaestionis’. Hieronder geven we enkele richtlijnen weer voor het maken van een dergelijke status vooraleer we focussen op het innovatieve element van deze pre-empirische fase: het formuleren van eigen onderzoeksvragen.

Geurts (1999, p. 24) wijst erop dat het maken van een probleemstelling voor een beginnende onderzoeker vaak wat ‘problematisch’ is: “...ten eerste moet de ‘belangwekkende waarneming’ [die de aanleiding was voor het onderzoek en in de probleemomschrijving vervat zit] worden omgezet in een onderzoeksvraag. Vervolgens moet ‘de theorie’ worden gekozen uit een onafzienbare reeks van theorieën, theorieaanzetten en aardige ideeën. Dit vergt kennis en overzicht van de mogelijk toepasselijke theorieën. Daarna moet de gevonden theorie worden aangepast aan de specifieke vraag (of observatie) die men heeft. De ‘aanpassing aan de specifieke situatie’ vergt enige vaardigheid in het definiëren en meetbaar maken van begrippen en logisch redeneren ...”. Hij ziet het maken van een goede probleemstelling als voorbereiding op empirisch onderzoek dan ook als een te leren/verwerven ‘expertvaardigheid’. Het citaat van Geurts wijst er ook op dat de volgorde van eerst incorporatie en daarna innovatie in de praktijk een wisselwerking is. Men vertrekt vaak vanuit een algemene onderzoeksvraag (in de probleemomschrijving). Dan bekijkt men vervolgens hoe die algemene vraag in de literatuur is beantwoord. Het resultaat van die eerste zoektocht leidt er doorgaans toe dat de algemene onderzoeksvraag wordt bijgesteld, i.c. verder afgebakend, verfijnd en uitgewerkt.

b) Incorporatie: het maken van een status quaestionis

De eigen bijdrage ‘plaatsen tegen’ of ‘kaderen binnen’ een bepaalde onderzoekstraditie is een soort evenwichtsoefening. Dat zoeken naar evenwicht heeft dan betrekking op de aard van de beschikbare literatuur en de manier waarop deze wordt verwerkt in de status quaestionis. Hoewel dat niet voor elk onderwerp in de politieke wetenschappen het geval is, bestaat er over de meeste

problemen die het voorwerp van onderzoek kunnen uitmaken al heel wat literatuur. Zeker wanneer men wat abstractie maakt van de specificiteiten van het eigen onderzoek, stoot men vaak op een berg literatuur. Het is meestal zo goed als onmogelijk om alle literatuur door te nemen laat staan te integreren in de tekst die men schrijft. Een aantal richtlijnen bepalen dan ook mee het uitzicht van een literatuuroverzicht.

Zo is een literatuuroverzicht ten eerste een samenhangende synthese van voorgaand onderzoek. Dat betekent uiteraard dat bijna nooit volledige stukken tekst uit dat voorgaand onderzoek worden overgenomen (zelfs indien er correct naar wordt verwezen). Een literatuuronderzoek is geen knip- of plakwerk van hele stukken tekst uit eerder onderzoek. Bij uitzondering wordt wel eens een langere passage uit dat onderzoek overgenomen. Dat kan bijvoorbeeld wanneer er zeer weinig onderzoek over een gegeven domein bestaat of het aangehaalde onderzoek dermate relevant is voor de eigen tekst dat een dergelijke overname bijna onvermijdelijk is. Over het algemeen springt men best zuinig en nauwkeurig om met het reproduceren van dat voorgaand onderzoek.

Het is niet zo eenvoudig een bondige samenvatting te geven van de inhoud van eerder onderzoek én tegelijkertijd een vlotte en samenhangende tekst te schrijven. Een hulpmiddel daarbij kan zijn dat men de beschikbare literatuur groepeerd (per invalshoek, per brontype, per standpunt, e.d.) en deze indeling expliciet beschrijft. Op die manier ontstaat er structuur in het bronnenmateriaal en kan er daarbinnen op nuanceverschillen worden gewezen. Dat 'groeperen-differentiëren' vermijdt ook onnodige herhalingen¹⁰. Je kan er bij het verzamelen en de eerste verwerking van literatuur op letten om gemeenschappelijke elementen in verschillende bronnen te identificeren of juist aan te geven waarin ze van elkaar verschillen.

Een literatuuronderzoek is ten tweede selectief. In de tekst zelf verwijst je enkel naar de werken die je ook effectief hebt gelezen. Dat doe je aan de hand van referenties (zie 2.3. in hoofdstuk 2 van deel 1). In een bibliografie (een beschrijvend en geordend overzicht van je referenties) kunnen naast geraadpleegde ook aanbevolen werken worden weergegeven. Een literatuuroverzicht is ook selectief in de zin dat enkel pertinente bronnen worden opgenomen. Het gaat m.a.w. om literatuur die (het meest) relevant is voor wat men onderzoekt. Dat is uiteraard opnieuw een

¹⁰ Genre: "Heel wat onderzoekers hebben de problematiek van de Europese integratie in de periode 1945-1965 vanuit speltheoretisch perspectief onderzocht (bronverwijzing). Toch kwam groep X tot een enigszins andere conclusie dan groep Y". Of: "Ook vanuit academische hoek kwam al snel reactie op het voorstel om de burgemeester voortaan rechtstreeks te laten verkiezen (bronverwijzing). Niet iedereen was echter dezelfde mening toegedaan over het effect van het voorstel".

evenwichtsoefening. Afhankelijk van hoe breed men een onderwerp definieert, de beschikbaarheid van literatuur of de uiteindelijke vragen die men aan het literatuuronderzoek wil onttrekken, verschuift die relevantie. Belangrijk is dat wie een literatuuronderzoek uitvoert zijn centrale onderzoeksfocus en/of –vraag voor ogen moet houden: wat wil ik precies onderzoeken en hoe kan bepaalde literatuur bijdragen tot mijn kennis over dat onderwerp?

Pertinente literatuur is bovendien legitiem. Dat verwijst naar de informatiewaarde van de bron. Is de geraadpleegde literatuur betrouwbaar en valide (geeft ze effectief en volgens wetenschappelijke kwaliteitscriteria weer wat ze beweert)? We gaan verder (1.3. van dit hoofdstuk) nog dieper in op enkele elementen bij het kritisch beoordelen van literatuur. Hier is het belangrijk op te merken dat men er bij een literatuuroverzicht naar moet streven met zo legitiem mogelijk bronnenmateriaal voor de dag te komen.

Vastliggende criteria om dat te beoordelen zijn er niet. Wel zou men als richtlijn kunnen hanteren dat men bij het schrijven van wetenschappelijke teksten zo wetenschappelijk mogelijke literatuur moet gebruiken. In de praktijk betekent dit meer dan die tautologie doet vermoeden: wanneer er voor bepaalde onderwerpen wetenschappelijke bronnen beschikbaar zijn (wetenschappelijke naslagwerken en monografieën, artikels uit wetenschappelijke tijdschriften, wetenschappelijke rapporten), moet men zich in de eerste plaats daarop baseren. Andere brontypes (krantenartikels, internetbronnen, politieke geschriften, ...) dienen dan ter aanvulling. Uiteraard is het mogelijk dat er voor bepaalde onderzoeksonderwerpen (of aspecten daarvan) enkel dat laatste soort literatuur ter beschikking staat. Dan moet de onderzoeker dit duidelijk aangeven en is men verplicht te wijzen op de eventuele tekortkomingen in of gevaren van dit literatuurgebruik.

Selectiviteit betekent ten slotte ook een zekere limitativiteit. Over bepaalde onderzoeksdomeinen is er al heel veel gepubliceerd. Nu is het mogelijk dat daarvan heel wat publicaties ‘pertinent’ zijn (in de zin van bruikbaar en legitiem) maar de onderzoeker niet de mogelijkheid heeft die allemaal in zijn literatuuroverzicht weer te geven. Als men met die situatie geconfronteerd wordt, beperkt men de vermelde literatuur. Dat gebeurt echter niet willekeurig. In dit geval worden bijvoorbeeld de eerste of de meest belangrijke onderzoeken (mijlpalen of keerpunten) opgenomen, waar mogelijk aangevuld met overzichtsbijdragen. Dat zijn artikels of monografieën die op een gegeven moment in de tijd een overzicht geven van de voornaamste werken die in een bepaald domein zijn verschenen. Dat kan een doel op zich zijn of een middel om bijvoorbeeld kritiek te formuleren op een bepaalde theoretische school. Vaak vindt men dat soort bijdragen ook terug in

naslagwerken of encyclopedieën. Ervan gebruik maken laat toe zeer bondig te verwijzen naar een relatief groot geheel aan referenties. Uiteraard is ook hier de nodige kwaliteitscontrole aangewezen.

De precieze omvang van een literatuuronderzoek is afhankelijk van de vorm waarin het zal worden gegoten. Zo is het duidelijk dat die voor het maken van een oefening of een paper beperkter zal zijn dan bij een artikel in een wetenschappelijk tijdschrift, een monografie of een doctoraatsdissertatie. Functionaliteit is in die zin een belangrijk criterium: in welke mate dragen delen van of uitwijdingen in het literatuuronderzoek bij tot de plaatsing van het eigen onderzoek in de literatuur? Het verdient aanbeveling daar de nodige gestrengheid bij aan de dag te leggen. Het is beter een beperkt aantal gerichte bronnen te verwerken in het literatuuronderzoek dan zoveel mogelijk aanverwante domeinen te bestrijken zonder diepgang en connectie met het eigen voorwerp van onderzoek.

c) Innovatie: eigen vragen voor onderzoek

Op dat literatuuroverzicht bouwt men dan de eigen onderzoeksbijdrage. Wetenschappelijk onderzoek krijgt in principe enkel een forum wanneer het in zekere mate innovatief is: d.w.z. iets bijdraagt tot en bovenop de al geaccumuleerde kennis. De mate waarin dat het geval is kan uiteraard verschillen. De eigen bijdrage wordt meestal geconcretiseerd in één of meerdere onderzoeksvragen. Dat zijn problemen die men wil oplossen en vragen die men wil beantwoorden door het voeren van eigen onderzoek.

Naast 'echt' empirisch onderzoek is het ook mogelijk dat een onderzoeker een doorgedreven literatuurstudie uitwerkt. Hij brengt dan bijvoorbeeld twee of meerdere stromen uit de literatuur samen die apart van elkaar ontwikkeld zijn maar nog niet met elkaar geconfronteerd werden (wat kan leiden tot het herformuleren van inzichten in bepaalde stromen of het ontwikkelen van een nieuw paradigma). Daarnaast kan het soms ook nodig zijn de literatuur te herzien in het licht van recente empirische en/of maatschappelijke ontwikkelingen. Zo'n literatuurstudie is natuurlijk geen loutere samenvatting van wat al bestaat. Zij heeft een duidelijk toegevoegde waarde in die zin dat zij het bestaande in een nieuw daglicht plaatst en dus problematiseert. Wat volgt is veeleer toegespitst op empirisch onderzoek maar de redenering is analoog voor de doorgedreven literatuurstudie.

Wetenschappelijke vragen verschillen van hun 'gewone' tegenhangers doordat ze niet onmiddellijk oplosbaar zijn. Het zijn geen vaststaande feiten die je met parate kennis of eenvoudig onderzoekwerk kan beantwoorden maar wel aangelegenheden die ter discussie kunnen worden gesteld en waarvoor onderzoek nodig is om ze te kunnen oplossen.

Doorgaans onderscheidt men een viertal types van onderzoeksbenaderingen (Geurts, 1999, pp. 27-42; VUA, 2007, pp. 5-6) die in de onderstaande tabel worden voorgesteld. Bij deze onderzoeksbenaderingen horen verschillende types vragen en kennis. Het onderscheid tussen deze benaderingen ligt vooral in de kennis die al is opgebouwd over het fenomeen dat de onderzoeker bestudeert. De verschillende benaderingen bouwen in die zin voort op elkaar en komen overeen met kwalitatief verschillende kennisniveaus.

Tabel 2. Types van onderzoeksvragen

Benadering	Vraagstelling	Kennis
<i>Explorerend</i>	• Wat? • Welke?	Inventarisatie van variabelen
<i>Beschrijvend</i>	• Hoe?	Categorieën, variaties & kenmerken van variabelen
<i>Verklarend</i>	• Waarom?	Inzicht in relaties tussen variabelen
<i>Toetsend</i>	• In welke mate?	Inzicht in de richting & sterkte van de relaties tussen variabelen

Naar: VUA, 2007, pp. 5-6

Bij explorerend onderzoek heb je de bedoeling een onderwerp of een thema te verkennen. Dat moet je doen wanneer er over dat onderwerp of thema nog helemaal niets of bijzonder weinig geweten is. Het is dan zaak in de eerste plaats uit te vinden naar wat je moet kijken: welke kenmerken moet je bestuderen om zicht te krijgen op een bepaald fenomeen (inventarisatie van variabelen)? Vandaag gebeurt het in de politieke wetenschappen minder vaak dat bepaalde terreinen nog echt onontgonnen zijn. Exploraties komen wel nog voor wanneer nieuwe maatschappelijke fenomenen opduiken of voor het eerst op een bepaalde manier benoemd worden¹¹. Voor het eigen onderzoek vervult de literatuurstudie meestal al de rol van exploratie. Je gaat daarin proberen een zicht te krijgen op het fenomeen dat je bestudeert (conceptualisering, theorieën, invalshoeken, scholen, enz.).

¹¹ Waarbij dan opnieuw de vraag gesteld kan worden hoe 'nieuw' die fenomenen wel zijn en of 'nieuwe labels' ook wel gelijk veranderende realiteiten weergeven.

De beschrijvende (of descriptieve) benadering gaat een stapje verder. De onderzoeker weet naar welke kenmerken hij moet kijken maar wil weten hoe een fenomeen zich in de werkelijkheid voordoet. Dat betekent dat hij gaat proberen om dat fenomeen in kaart te brengen. Aan de hand van de variabelen die hij als relevant heeft geïdentificeerd probeert hij het bestudeerde fenomeen zo grondig mogelijk te bekijken. Dat heeft meestal tot gevolg dat men zal vaststellen dat er variatie bestaat in wat men heeft onderzocht. Die variatie tracht men vervolgens te categoriseren als een vorm van gestructureerde beschrijving.

Verklarende vragen gaan op zoek naar het waarom van een al in kaart gebracht fenomeen ('waarom', 'hoe komt het dat', 'is het omdat'...?). Wat verklaart de verschijningsvorm van dat fenomeen? Waarom is er bijvoorbeeld een verandering in die vorm doorheen de tijd? Dergelijke benadering impliceert dat men tracht inzicht te krijgen in de relatie tussen het in kaart gebrachte fenomeen (de afhankelijke variabele of het gevolg) en één of meerdere andere fenomenen (de onafhankelijke variabele(n) of de oorzaak). Het verdient aanbeveling het veronderstelde 'causale' verband te expliciteren o.w.v. de analytische helderheid, ook al zal er bij empirisch onderzoek (in het bijzonder van politiek-wetenschappelijke aard) veeleer sprake zijn van covariatie, antecedente en interveniërende variabelen (het verband gaat maar op onder bepaalde omstandigheden of wordt gemedieerd door andere variabelen).

Een bijzondere categorie van verklarende vragen zijn de zogenaamde remedievragen. Daarbij stelt de onderzoeker zich de vraag welke factoren er voor zorgen dat een bestaande (vaak ongewenste) toestand verandert in een andere (vaak gewenste) toestand. Daarbij aansluitend zijn er ook de evaluatievragen die in het beleidsgericht onderzoek nogal populair zijn. We stellen ons dan de vraag in hoeverre het gelukt is om een bepaalde toestand in een andere te veranderen en in welke mate specifieke factoren (vaak de genomen beleidsmaatregelen) daartoe hebben bijgedragen. Evaluatievragen zijn dan verklaringsvragen met een evaluatiecriterium voor de score op de te verklaren variabele (Swanborn, 1990; Geurts, 1999).

De toetsende benadering kan daarop verder bouwen. Hierin kan worden nagegaan in welke mate gevonden verbanden beïnvloed worden door andere factoren (in termen van richting en sterkte). Gaat een gevonden verband nog op wanneer men het in een andere context bekijkt (bijvoorbeeld doordat eerder onder controle gehouden factoren wijzigen)? In welke mate is dat het geval? Dit type van benadering werkt veelal vanuit grondig onderbouwde theoretische modellen met hypothesen die aan de hand van nauwkeurige meting kunnen worden gefalsificeerd.

In de politieke wetenschappen zijn onderzoeksvragen vaak relatief breed. Ze nemen dan minder vaak de vorm aan van door controle en manipulatie falsifieerbare hypothesen zoals dat in andere disciplines wel het geval is. Politiek-wetenschappelijk onderzoek is dus vaak veeleer beschrijvend en/of verklarend. Dat betekent niet dat conditionele verklaringen in de politieke wetenschappen uitgesloten zijn. Ze zijn meestal echter minder specifiek en fijnmazig dan in andere disciplines. Zelfs wanneer ze in die vorm geformuleerd worden, erkennen de auteurs meestal het bestaan van factoren die in het onderzoek niet onder controle kunnen worden gehouden of kunnen worden beïnvloed. De redenen daarvoor werden hierboven al uiteengezet. Het gevolg daarvan is dat onderzoeksvragen in de politieke wetenschappen vaak minder betrouwbaar en/of geldig te beantwoorden zijn. Daarom is een explicitering van de gebruikte methodologie en een kritische reflectie op de gehanteerde literatuur van groot belang.

Ondanks die bedenkingen moet men als politieke wetenschapper toch proberen de eigen onderzoeksvragen zo specifiek mogelijk te formuleren. De tendens tot beschrijving die hierboven al werd aangehaald leidt in (beginners)onderzoek al eens tot zeer brede en vaak nietszeggende resultaten. Het explorerende literatuuronderzoek helpt om zicht te krijgen op de bestaande theorievorming, het type van vragen die men moet stellen en het niveau van kennis dat men redelijkerwijze kan verwachten van het eigen onderzoek. Zo kan men vaststellen dat bepaalde stappen niet meer moeten worden gezet (eerder onderzoek heeft een fenomeen bijvoorbeeld omstandig beschreven) of dat de onderzoeksambities juist moeten worden gematigd (het is niet mogelijk relaties tussen fenomenen te beschrijven omdat één ervan onder invloed van maatschappelijke evoluties wellicht zodanig gewijzigd is dat de manier waarop men er in voorgaand onderzoek naar keek ontoereikend is). Afhankelijk van de mogelijkheden die hij heeft (tijd, middelen) kan de onderzoeker ook proberen vragen te formuleren van verschillend niveau die hij vervolgens oplost (bijvoorbeeld eerst beschrijven, dan verklaren).

Hou voor ogen dat onderzoeksvragen beantwoordend en beantwoordbaar moeten zijn. Met dat eerste wordt verwezen naar het innovatieve karakter van onderzoek: welke bijdrage levert het antwoord op een geformuleerde onderzoeksvraag in het licht van de kennis waarover men al beschikt voor een bepaald onderwerp? Een goede onderzoeksvraag is ook beantwoordbaar. Dat wil zeggen dat er met de huidige stand van de politiek-wetenschappelijke kennis (zowel op theoretisch als op methodologisch vlak) en het gebruikte bronnenmateriaal een wetenschappelijk antwoord kan worden geleverd op wat men wil onderzoeken.

Ondanks het klassieke onderscheid tussen inductief (vanuit empirie tot theoretische generalisaties komen) en deductief (vanuit een theoretisch kader tot falsifieerbare hypothesen komen) onderzoek geldt algemeen dat goede onderzoeksvragen een rijpingsproces doormaken. Aan het begin van het onderzoek zijn ze vaak zeer algemeen (explorerend en/of beschrijvend: men wil 'iets' weten over een bepaald onderwerp). Naarmate het onderzoeksproces vordert volgen dan vaak verfijningen, worden de oorspronkelijke vragen bijgestuurd of wordt daaruit een selectie gemaakt, mede op basis van wat het literatuuronderzoek aan inzichten oplevert (verklarend en/of toetsend). Vaak zal het dan ook nodig blijken de oorspronkelijke onderzoeksvraag op te splitsen in één of meerdere subvragen (voor meer achtergrond over de relatie tussen de onderzoekscyclus, theorie en hypothesevorming en aanzet tot operationalisering zie: Mannheim, Rich & Wilnat, 2002, pp. 14-77).

d) Onderwerpsafbakening en oriëntering als hulpmiddel¹²

Het maken van een probleemstelling wordt vaak bemoeilijkt door een slechte afbakening van het onderwerp dat men wil onderzoeken. Dat geldt zowel voor het maken van een literatuuroverzicht als voor het formuleren van eigen onderzoeksvragen. Door het onderwerp te breed te benaderen (of te eng) wordt men geconfronteerd met een te grote (of juist zeer beperkte) hoeveelheid informatie waarbij men door de bomen het bos niet meer ziet (of de indruk heeft in de woestijn te zijn beland).

Enkele richtvragen kunnen helpen om een onderwerp goed af te bakenen (Geurts, 1999, pp. 50-60):

- Wat zijn mijn onderzoekssubjecten (bij welke eenheden van analyse, wie of wat wil ik bepaalde eigenschappen nagaan, de zogenaamde objectvariabele)?
- Wat is mijn onderzoeksdomein en -populatie (hoe beperkt ik het universum van mogelijke onderzoekseenheden tot een werkbare selectie daarvan)?
- Wat is mijn onderzoeksobject (welke eigenschappen wil ik bestuderen bij die eenheden, de zogenaamde predicaatvariabele(n))?
- Welke zijn de primaire/sleutelvariabelen in dat onderzoeksobject (in welke eigenschappen ben ik het meest geïnteresseerd, af te leiden uit de algemene onderzoeksvraag)?

¹² Gebaseerd op: Meysman & Vanderhoven (2004, pp. 22-27).

- Welke zijn de secundaire variabelen in dat onderzoeksobject (welke eigenschappen hangen volgens de in een domein gangbare theorieën samen met de primaire variabelen)?
- Welke verhouding stel ik voorop tussen primaire en secundaire variabelen in het onderzoeksobject (aan de hand van vigerende theorieën of door logisch te redeneren)?

Bijvoorbeeld, je leest in de krant dat kiezers minder vaak de neiging hebben om elke verkiezing voor dezelfde partij te stemmen en dat dit nogal wat gevolgen heeft voor het politieke landschap. Dit is een onderzoekswaardig fenomeen. Je wilt hier meer over weten en er een paper over schrijven. Je onderzoekseenheden kunnen dan bijvoorbeeld politieke partijen zijn (maar alternatief ook individuele kiezers). Hoewel het gegeven van dalende partijtrouw vrij universeel is in West-Europa en daarbuiten, is het onmogelijk alle partijen van de laatste eeuwen te bestuderen in één onderzoek. Je zou je onderzoeksdomain bijvoorbeeld kunnen beperken tot de 'Belgische' partijen (of de partijen in België) sinds de jaren 1990 (de periode waarin de verminderde partijtrouw voor het eerst geproblematiseerd werd).

Op basis van literatuuronderzoek zal je al snel ontdekken dat het wisselen van partij over de verkiezingen (in het jargon volatiliteit) wordt gezien als een indicator van dalende partijtrouw. Dat is één van je sleutelvariabelen (i.c. de afhankelijke). Een andere sleutelvariabele (i.c. de onafhankelijke) – opnieuw uit literatuuronderzoek – is dan bijvoorbeeld de mate waarin kiezers van die partij er zich doorgaans mee identificeren. Uit de gangbare theorieën blijkt dan de veronderstelling dat er een positief verband is tussen de mate van partijidentificatie en partijtrouw. Dit zou je aan de hand van empirisch onderzoek voor België in de jaren 1990 kunnen nagaan. De verdere vraag in het empirisch onderzoek is natuurlijk hoe je beide begrippen zult conceptualiseren, operationaliseren en meten (gesteld dat deze gegevens beschikbaar zijn of verzamelaar zou je de relatie kunnen nagaan tussen het aandeel kiezers dat zich in sterke mate identificeert met een gegeven partij en het aandeel kiezers dat die partij over verschillende verkiezingen heen kan behouden). Daarnaast kan je je ook de vraag stellen of er geen variabelen zijn die dit verband zouden kunnen mediëren en als secundaire variabelen in je onderzoek moeten worden beschouwd. Theorie kan je bijvoorbeeld leren dat het electorale systeem kan interveniëren. Electorale systemen kunnen verschillen in de mate waarin ze het voor nieuwe partijen gemakkelijk maken om zetels te verwerven bij verkiezingen en dat werkt wellicht door op het verband tussen partijidentificatie en partijtrouw. De mate waarin een kiezer al dan niet trouw

blijft wordt wellicht mee bepaald door de variatie die er is in het keuzepalet aan partijen. Verwant zijn kenmerken zoals fragmentatie en ideologische afstand in het partijsysteem: als een kiezer de keuze heeft tussen verschillende partijen die ideologisch erg dicht bij elkaar liggen, zal de neiging groter zijn om minder trouw te zijn aan een welbepaalde partij. Zo kom je geleidelijk aan tot een theoretisch logisch model.

Uiteraard betekent dit niet dat je enkel literatuur kan doornemen of integreren die heel concreet op jouw onderzoeksonderwerp of theoretisch model van toepassing is. Wel laat het toe scherp te stellen op een bepaald onderwerp en dus de onderzoeksfocus te bepalen waartegen de bestaande literatuur gestructureerd zal worden. Deze literatuur staat echter ten dienste van je uiteindelijke onderwerp. Dat blijkt uit de relatieve beperktheid van dit soort literatuur en/of het zich richten op die aspecten die relevant zijn voor het eigenlijke onderwerp.

Als je nog niet zoveel weet of gevonden hebt over een onderwerp zal het soms niet zozeer nodig zijn om literatuur uit te filteren maar wel om je erop te oriënteren. Een klassiek middel daarvoor is het brainstormen. Die methode bestaat erin via associatie het eigen onderwerp te verbinden met aanverwante problemen. De methode van de topische vragen is iets meer gestructureerd. Je probeert dan systematisch je onderwerp te bevragen op de aspecten die ermee samenhangen (wat, waarom, voor- en nadelen, mogelijke gevolgen, deelcomponenten, eigenschappen, voorwaarden, enz.). Hier sluit ook een trapsgewijze zoekstrategie bij aan (zie 2.1. in hoofdstuk 2 van deel 1).

1.3. Literatuur kritisch beoordelen

Hierboven hebben wij trachten aan te tonen waarom het belangrijk is literatuur te gebruiken in politiek-wetenschappelijk onderzoek en waarom dat gebruik ook zichtbaar moet zijn. Het zoeken naar literatuur gaat echter ook gepaard met een kritische beoordeling ervan. Die vindt deels plaats tijdens en deels na de zoektocht naar die literatuur. Zeker in het eerste geval kan een kritische houding t.a.v. de beschikbare literatuur een behoorlijke tijdswinst opleveren bij de uiteindelijke verwerking. Meestal kan men aan de hand van enkele relatief eenvoudige indicatoren al een goed zicht krijgen op de informatiewaarde van bepaalde literatuur.

Er werd bij de bespreking van bronnen in het algemeen al gewezen op hun niet neutraal of objectief karakter. Om redenen eigen aan de bron zelf of factoren uit de context waarin ze tot ons komt is de informatie die erin vervat zit 'vervormd'. De mate waarin dat het geval is kan uiteraard verschillen. Gezien haar wetenschappelijke totstandkoming (maar rekening houdend met de eigenheid van het wetenschapsdomein) valt dat voor de meeste politicologische literatuur als brontype nogal mee. Politieke wetenschappers moeten zich in de eerste plaats bewust zijn van eventuele beperkingen eigen aan gegeven literatuur. Daarnaast zullen zij trachten door de diversiteit van de geraadpleegde literatuur (kwantitatief en kwalitatief) de eventuele nadelen van de ene literatuurbron door de informatievoordelen van de andere te compenseren.

Literatuurkritiek kan zowel individueel (de literatuurbron zelf) als relationeel (in verhouding tot andere literatuur) zijn. Zij kan zowel betrekking hebben op de inhoud als op de vorm van de weergegeven informatie of op de plaatsing in tijd en ruimte van de literatuurbron. Daarbij kunnen een aantal richtprincipes gebruikt worden. Die wijzen op verschillende aspecten van literatuurkritiek die niet helemaal los van elkaar kunnen gekoppeld worden en die elkaar soms ook beïnvloeden¹³.

Auteurskritiek is een eerste belangrijk element in de literatuuriagnostiek. Wie heeft de gevonden informatie verspreid? Dat heeft op verschillende manieren een effect op het informatiegehalte van de literatuurbron. Zo kan men zich afvragen of de auteur zelf de eerste is die bepaalde informatie weergeeft of te leen gaat bij vroegere auteurs. In dat verband is het aangehaalde onderscheid tussen primaire, secundaire en tertiaire bronnen van belang. De redacteur van een kranteninterview tekent zijn informatie op uit eerste hand. Dat is een andere situatie dan deze

¹³ Zie ook: Prevenier, Howell & Boone, 2000, pp. 67-83. Hier wordt echter een andere indeling gebruikt.

waarin een wetenschapper op basis van een systematische analyse van interviews het politiek klimaat van een bepaalde periode tracht te reconstrueren.

Daarnaast speelt ook het gezag waarmee de auteur over een bepaald onderwerp spreekt een rol. Welk inzicht en welke technische bagage heeft een bepaalde auteur in een domein? Een expert die op basis van wetenschappelijk onderzoek een element uit het domein van zijn expertise uiteenzet spreekt met meer gezag dan iemand die gewoon zijn opinie daarover uitdrukt. Ook kan men zich afvragen wat de intentie is van een bepaalde auteur bij het verspreiden van informatie. Wil hij de resultaten van wetenschappelijk onderzoek wereldkundig maken, de publieke opinie beïnvloeden, zijn eigen achterban geruststellen, zichzelf een zekere autoriteit aanmeten, enz.? Dat wordt mee beïnvloed door het doelpubliek van de informatie (zie receptiekritiek).

Tot slot speelt ook zijn persoonlijke relatie tot de inhoud van de informatie een rol: in welke mate beïnvloeden emoties, vooringenomenheid, interesses, e.d. de informatie die wordt weergegeven? Een auteur is daarbij altijd 'kind' van de eigen ruimte en tijd. Vaak wordt hij daar onbewust door beïnvloed: o.m. de heersende modes (waarin is men geïnteresseerd, welke onderwerpen zijn 'in'), de bestaande kennis en inzichten (een middeleeuwer zal niet snel over het zonnestelsel berichten vanuit evolutionair perspectief) of de culturele context (taal, geografische positie, sociale achtergrond) bedden het denken en handelen van literatuurproducenten in.

Dat brengt ons bij de inhoudskritiek. Die heeft enerzijds betrekking op de betekenis van de informatie: welke informatie wordt er precies weergegeven, hoe moet die worden geïnterpreteerd? Anderzijds verwijst zij ook naar de zekerheid van de verzamelde informatie: hoe nauwkeurig is de methode waarmee ze werd verzameld, zijn de gegevens die worden weergegeven wel betrouwbaar? Een politicus kan vanuit 'zijn buikgevoel' of 'contact met de mensen' bijvoorbeeld aangeven dat er zijns inziens een kloof gaapt tussen de burger en de politiek of dat het vertrouwen in het politieke bedrijf erg gering is (of helemaal omgekeerd). De betrouwbaarheid van die 'vaststelling' kan beïnvloed worden door het type van mensen waarmee die politicus in contact komt, zijn eigen vooraf gegeven visie op de problematiek of de interpretatie die hij aan zijn eigen informatiekkanalen geeft. Dat is een andere situatie dan wanneer een politieke wetenschapper een representatief staal van de bevolking bevraagt naar het vertrouwen dat zij in deze of gene instelling hebben (op zijn beurt ook weer beïnvloed door de kenmerken van die waarnemingsmethode: beperktheid van taal, eigenheid van vragenlijsten,

e.d.). Daaraan is ook het probleem van het eventueel verdraaien of verzwijgen van bepaalde informatie verwant.

Vormkritiek verwijst dan weer naar de eigenheid van het medium of de drager van de informatie. De kenmerken daarvan kunnen de manier waarop de informatie wordt voorgesteld en de inhoud die daaraan wordt gegeven beïnvloeden. Televisie-uitzendingen zullen o.w.v. hun nadruk op visuele elementen veeleer een ‘persoonlijke’ invulling geven of kiezen voor beelden die kernachtig en uitgesproken dat onderwerp weergeven (emblematiek). Artikels in wetenschappelijke tijdschriften moeten eveneens aan een aantal vormcriteria voldoen: o.m. explicitering en correcte toepassing van methodieken, voorstelling van cijfergegevens, bondigheid van de weergegeven informatie, e.d. Een weekblad zal meer diepgravende artikels kunnen brengen dan een website waar vooral de snelheid van de beschikbare informatie van belang is; een krant die mikt op een selectief publiek van hogeropgeleiden kan politiek nieuws uitgebreider duiden dan een populaire volkskrant; wetgeving zal in een niet altijd even gemakkelijk te doorgronden juridisch jargon zijn opgesteld en opgebouwd volgens een geijkte indeling, enz. Ook het nagaan van de actualiteit van de betrokken literatuur (wanneer gepubliceerd, nog mee met recente evoluties?) kan het voorwerp van vormkritiek uitmaken.

Receptiekritiek houdt ten slotte verband met de ontvanger van de informatie. Dit heeft zowel te maken met de auteur, de inhoud en de vorm van de literatuur. Die kenmerken kunnen immers variëren al naargelang de perso(o)n(en) voor wie de informatie bedoeld is. Een journalist die de aandacht wil vasthouden van een breed publiek zal zijn boodschap anders formuleren, verpakken en communiceren dan een politicoloog die publiceert in een hooggekwalificeerd wetenschappelijk tijdschrift voor een kranse medespecialisten; een politicus die een tussenkomst houdt in een gespecialiseerde parlementaire commissie zal een ander verhaal vertellen dan wanneer hij op een verkiezingsdebat hetzelfde onderwerp aansnijdt. Ontvangers hebben ook op zich een invloed op informatie. Die kan men vergelijken met die van de auteur ervan: inzicht, technische bagage, gezag of de persoonlijke relatie tot het onderwerp kunnen de interpretatie van de informatie sterk beïnvloeden.

Bovenstaande bedenkingen zijn uiteraard nogal algemeen. In de praktijk zijn ze vaak minder van elkaar te scheiden dan het gemaakte onderscheid suggereert. Bovendien krijgen zij maar hun volle betekenis wanneer ze worden toegepast op specifieke onderwerpen of literatuur (zie bijvoorbeeld enkele bijzondere raadgevingen voor wat het internet betreft verder in dit werk). Als politieke

wetenschapper is het zoals gezegd erg belangrijk zich ten minste bewust te zijn van de vertekening die informatie onlosmakelijk met zich meebrengt. Dat is een eerste stap bij de kritische verwerking van literatuur. Bij het schrijven van een wetenschappelijke tekst zijn er, mede als gevolg daarvan, twee belangrijke bijkomende aspecten die in rekening moeten worden gebracht en die zorgen voor een zekere ‘neutralisering’ van het gebruikte materiaal.

In de eerste plaats is het belangrijk te zorgen voor diversiteit in de gebruikte literatuur. Die diversiteit heeft betrekking op zowat alle aspecten van de boven geformuleerde kritiek. Zo zorgt men er best voor literatuur te raadplegen van verschillende auteurs of verschillende scholen van auteurs. Dat helpt om verschillende stemmen of invalshoeken op eenzelfde problematiek aan bod te laten komen. Zelfs bij de lectuur van wetenschappelijke teksten zal men snel vaststellen dat de accenten, de voorstellingswijze, de concepten of de theorieën die auteurs gebruiken in sterke mate kunnen verschillen. Dat sluit ook aan bij de inhoudelijke en vormelijke kritiek. Men zorgt er best voor dat men verschillende types van literatuur en bronnenmateriaal raadpleegt: een eenzijdige concentratie op krantenartikels, internet, televisie-interviews of tijdschriftartikels zal het informatiegehalte van het eigen werk beïnvloeden.

Ten tweede moet men ook rekening houden met de opmerkingen die hierboven werden gemaakt m.b.t. de ‘pertinentie’ van literatuuronderzoek en de mate waarin er variatie bestaat in de ‘objectiviteit’ en ‘neutraliteit’ van die literatuur. Hoewel dat laatste niet volkomen bereikbaar is, geldt bij het schrijven van een wetenschappelijke tekst de richtlijn om zo objectief mogelijke informatie te gebruiken die bovendien relevant is voor het onderwerp en betrouwbaar. Dat verwijst naar de voorgaande opmerking over het ‘primaat van wetenschappelijke teksten’ in wetenschappelijk werk. Dat geldt zeker bij het voeren van een literatuuronderzoek in het kader van een probleemstelling. Bijkomend zoekt men ook informatie die zo nauw mogelijk aansluit bij het eigenlijke onderwerp van de wetenschappelijke tekst¹⁴. Uiteraard is de toepasbaarheid van deze principes afhankelijk van de hoeveelheid en aard van de beschikbare literatuur. De bedoeling is dat men de eigen bewijslast zo ‘sluitend’ als mogelijk maakt.

¹⁴ Dat laatste is echter afhankelijk van de eigen invalshoek: als men een bepaalde problematiek bijvoorbeeld wil plaatsen tegen een breder kader of binnen een bepaald perspectief dat gewoonlijk niet gebruikt wordt om naar die problematiek te kijken, zal men misschien geneigd zijn minder ‘nabije’ informatie te gebruiken.

1.3.1. Literatuurkritiek in tijden van 'fake news'

Over het belang van het kritisch omgaan met literatuur hebben we het zonet uitgebreid gehad. Toch is er nog een fenomeen dat recent de kop opstak en meer dan het vermelden waard is. Desinformatie, als tegenhanger van informatie, steekt namelijk steeds meer de kop op. In het jargon spreken we over 'fake news', 'post-truth' of zelfs ronduit over 'alternative facts'. De Oxford Dictionary riep 'post-truth' in 2016 zelfs uit tot woord van het jaar. Die foutieve berichtgeving wordt bovendien een probleem omdat steeds meer mensen ze als waarheid aannemen. Het recente verleden heeft aangetoond dat dit allesbehalve politiek neutraal is. Het volstaat om naar de presidentiële verkiezingscampagne van 2016 in de Verenigde Staten te kijken om hiervan meerdere voorbeelden te zien. Zo geloofden veel Amerikanen dat hun vorige president Obama niet in de Verenigde Staten was geboren, dat de klimaatopwarming een hoax is gecreëerd door China en dat de Verenigde Naties een wereldregering willen installeren. Het bleek bovendien heel moeilijk om die onwaarheden te weerleggen. Steeds meer mensen lijken zich af te sluiten van de waarheid die in hun ogen door als elitair gepercipieerde media en politici wordt verkondigd. Men gelooft enkel nog datgene wat men nog wil geloven, met alle maatschappelijke en politieke gevolgen van dien.

a) Oorzaken van een 'post-truth' wereld

Helemaal nieuw is het fenomeen 'post-truth' niet, maar het valt niet te ontkennen dat het de laatste decennia, en in het bijzonder de laatste jaren, een hoge vlucht heeft genomen. Volgens Lewandowsky e.a. (2017) spelen meerdere elementen daarin een rol. Vooreerst erkennen zij het afbrokkelend sociaal kapitaal en het verschuiven van waarden. Dit veruitwendigt zich in een dalend vertrouwen in de medemens, een dalend vertrouwen in de publieke instellingen en een afnemende bereidheid om een publiek engagement op te nemen. Als tweede verklarende factor schuiven ze een toegenomen ongelijkheid naar voor en de daarmee gepaard gaande politieke polarisatie. Die laatste is merkbaar in heel wat landen en leidt niet alleen tot een scherper politiek debat, maar evenzeer tot standpunten die steeds verder uit elkaar liggen. Een derde reden schuilt volgens deze auteurs in het dalende vertrouwen in de wetenschap, iets wat zich in een Amerikaanse context duidelijk aftekent bij een conservatieve achterban. Een laatste rol wordt zonder enige twijfel gespeeld door de media. Zo zag men in de Verenigde Staten dat het aantal krantenjournalisten in de periode van 2000 tot 2015 was afgenomen van 55.000 naar 33.000, terwijl het aantal nieuwsbronnen voortdurend toeneemt, niet in het minst de laatste jaren. Zeker

de sociale media hebben hierin een grote rol gespeeld. Mensen kiezen daarbij nagenoeg uitsluitend bronnen en nieuwsitems die hun bestaande ideeën en denkkaders bevestigen. De technologie draagt daar bovendien aan bij, door ons online doelbewust meer content te tonen die aansluit bij ons vorig surfgedrag. We spreken in die context over ‘filter bubbles’. De toegenomen heterogeniteit van het medialandschap heeft bovendien voor een toegenomen strijd gezorgd om lezers, kijkers en gebruikers. Daarbij schuwt men geenszins misleidende informatie, overdreven veralgemeningen, sensatienieuws of ronduit foutieve informatie. Helemaal problematisch wordt het als die mediakanalen dicht aanleunen bij of in handen zijn van bepaalde politici of politieke partijen. Die laatste maken daar dankbaar gebruik van om hun boodschap ongecensureerd te verkondigen.

Eén en ander blijft uiteraard niet zonder gevolgen. Een ‘post-truth’ wereld stelt mensen in staat om hun eigen realiteit te kiezen, waarin feiten en objectieve gegevens plaats moeten maken voor veronderstellingen en overtuigingen. Politieke leiders kunnen daar op hun beurt handig gebruik en finaal ook misbruik van maken. ‘In this world, lying is not only accepted, it is rewarded. Falsifying reality is no longer about changing people’s beliefs, it is about asserting power’ (Lewandowsky, 2017, p. 361).

Als student politieke wetenschappen komt het er op aan om zich vooral bewust te zijn van deze evolutie en er kritisch mee om te gaan. Iemand die weet dat er in een politiek discours vaak een loopje wordt genomen met de waarheid zal dat discours met de nodige aandacht bekijken, feiten checken en pas dan oordelen. Of zoals een Amerikaans senator ooit zei: ‘everyone is entitled to his own opinion, but not to his own facts’ (Lewandowsky, 2017, p. 365).

Referenties bij Hoofdstuk 1

- Almond, G. (1998). Political Science: The History of the Discipline. In D. Goodin & H. Klingemann (Eds.), *A New Handbook of Political Science* (pp. 50-96). Oxford: Oxford University Press.
- Boone, M. (2011). *Historici en hun métier: een inleiding tot de historische kritiek*. Gent: Academia Press.
- Brungs, E. (2005). *Zinvol zoeken, stijlvol schrijven. Handleiding voor het schrijven van wetenschappelijke teksten in de sociale wetenschappen*. Leuven: Acco.
- Devos, C. (2013a). Wat is politiek? In C. Devos (Ed.), *Een plattegrond van de macht. Inleiding tot politiek en politieke wetenschappen* (pp. 17-40). Gent: Academia Press.
- Devos, C. (2013b). Kennismaking met de wetenschap der politiek. In C. Devos (Ed.), *Een plattegrond van de macht. Inleiding tot politiek en politieke wetenschappen* (pp. 41-85). Gent: Academia Press.
- Geurts, P. (1999). *Van probleem naar onderzoek*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Isaac, C. (1969). *Scope and methods in political science. An introduction to the methodology of political inquiry*. Homewood: The Dorsey Press.
- Lewandowsky, S., Ecker, U. & Cook, J. (2017). Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the "Post-Truth" Era. *Journal of applied research in memory and cognition*, 6 (4), 353-369.
- Manheim, J., Rich, R. & Wilnat, L. (2002). *Empirical Political Analysis. Research Methods in Political Science*. New York: Longman.
- Meysman, H. & Vanderhoeven, J. (2004). *Paper, project of scriptie. Van muisklik tot tekst*. Leuven: Acco.
- Muylaert, M. (2006). Informatievaardigheden. In D. Coninckx & L. Van Ootegem (Eds.), *Wegwijs wetenschappelijk werk: bedrijfskunde* (pp. 2-10). Tielt: Lannoo Campus.
- Nachmias-Frankfort, C. & Nachmias, D. (1996). *Research Methods in the Social Sciences*. London: Arnold.
- Neuman, W.-L. (2007). *Basics of Social Research. Qualitative and Quantitative Approaches*. Boston: Pearson.
- Swanborn, P. (1990). De probleemstelling. Pleidooi voor een duidelijke taal. *Sociologische Gids*, 37 (2), 107-123.
- Vrije Universiteit Amsterdam (2007). *Schrijfwijzer Politicologie. Een handleiding voor wetenschappelijk schrijven. Deel 1. Schrijven in de sociale wetenschappen*. Amsterdam: Afdeling Politicologie, Faculteit der Sociale Wetenschappen.

Wilkinson, A. (1991). *The Scientist's Handbook for Writing Papers and Dissertations*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

Hoofdstuk 2. Literatuurgebruik: zoeken, lezen en integreren

Hierboven hebben we het literatuuronderzoek in de politieke wetenschappen wat meer theoretisch beschouwd: wat is literatuur, waarom maakt men er gebruik van en laat men dat ook zien, welke richtlijnen moet men voor ogen houden bij het kritisch beoordelen van literatuur? In deze sectie bekijken we dat literatuurgebruik meer praktisch: welke algemene strategieën kan men hanteren bij het zoeken naar literatuur en hoe gaat men te werk bij het uiteindelijk verwerken ervan? Het antwoord op die laatste vraag geeft meer concrete richtlijnen voor het schrijven van een wetenschappelijke tekst.

2.1. Literatuur zoeken: trapsgewijs versus geketend zoeken

Zoeken naar diverse en sluitende literatuur is niet altijd even eenvoudig. Zeker in de hedendaagse informatiemaatschappij is de weg tussen het zoeken en vinden van geschikte literatuur soms lang en lastig. Vaststaande regels om die weg zo snel en zo goed mogelijk af te leggen zijn er niet. Wel bestaan er een aantal richtingaanwijzers die als een soort GPS kunnen fungeren bij het zoeken naar informatie.

Belangrijk is in de eerste plaats een zoekstrategie uit te tekenen. Die bepaalt de principes waaraan men zich bij het zoeken naar informatie zal houden. Over het algemeen zou men twee zoekstrategieën kunnen onderscheiden. Welke strategie men gebruikt is mee afhankelijk van de informatie waarover men betreffende een bepaald onderwerp al beschikt of de doelstellingen die men heeft met de eigen zoektocht. Tabel 3 geeft twee alternatieve zoekstrategieën weer die hieronder worden besproken.

Tabel 3. Trapsgewijs versus geketend zoeken

Zoekstrategie	<i>Trapsgewijs</i>	<i>Geketend</i>
Zoekrichting	algemeen → specifiek	specifiek → specifiek
Zoekdoel		
• achtergrondkennis	beperkt	uitgebreid
• primaat	volledigheid	specificiteit
• blikveld	ruim	afgelijnd

Een eerste strategie is deze van het trapsgewijs zoeken. Die houdt in dat men het onderwerp dat men onderzoekt eerst zo algemeen mogelijk benadert om vervolgens de onderdelen ervan en hun

eventuele onderlinge relatie aan een meer gespecialiseerd literatuuronderzoek te onderwerpen. Concreet kan dit bijvoorbeeld betekenen dat men eerst in algemene werken op zoek gaat naar een soort afbakening van het eigen onderwerp. Algemene werken, naslagwerken, encyclopedieën, woordenboeken, inleidingen in de politicologie of inleidende monografieën in een bepaalde discipline laten dan toe het onderwerp te plaatsen in tijd en ruimte of het conceptueel beter af te bakenen.

Als die afbakening op punt staat, kan men vervolgens specialiseren (en vaak zal men o.w.v. het ruime bereik van een onderwerp gedwongen worden keuzes te maken). Bij de afbakening kan het bijvoorbeeld duidelijk geworden zijn dat een onderwerp verschillende onderdelen heeft, in de loop van de geschiedenis anders werd ingevuld of vanuit verschillende invalshoeken werd bestudeerd. Die componenten kunnen dan verder worden onderzocht en geanalyseerd. Op die manier stijgt de kennis van je onderwerp 'trapsgewijs' en zal je onderweg de verschillende 'kamers' kunnen verkennen die erop uitgeven. Dit is een strategie die men het best kan gebruiken wanneer men weinig achtergrondkennis heeft over een onderwerp, er een zo volledig mogelijk beeld van wil schetsen of tot doel heeft een specifiek onderwerp tegen een bredere structuur te plaatsen. Het is ook de aanbevolen strategie bij het verkennen van bepaalde concepten, theorieën of wetenschapsdomeinen.

Een tweede zoekstrategie is meer geketend. Dat wil zeggen dat men vanuit vrij specifieke literatuur vertrekt en verder bouwt op de referenties die daarin worden weergegeven. Zo bevatten wetenschappelijke tijdschriftartikels vaak verwijzingen naar andere literatuur waaraan informatie werd ontleend. De literatuurannotatie laat dan toe deze referenties te lokaliseren en zelf te raadplegen. Die zullen op hun beurt meestal ook referenties naar ander materiaal bevatten. Op die manier ontstaat een 'keten' van informatie die zorgt voor een soort sneeuwbal effect in de groei van de geraadpleegde literatuur. Politiek-wetenschappelijke tijdschriften zijn meestal goede bronnen voor dit type van informatie.

Uiteraard betekent dit ook dat men 'gekend' is door de verwijzingen die men aantreft. Dan zitten we weer terug bij de literatuurkritiek. Bepaalde informatie kan geschreven zijn vanuit een bepaalde invalshoek (met referenties naar literatuur die daaraan beantwoordt) of door vormkenmerken (wetenschappelijke artikels vereisen overeenkomstige referenties) die de aard van de literatuurketen beïnvloeden. Deze strategie wordt meestal gebruikt wanneer men al over

specifieke informatie beschikt, een onderwerp vanuit een specifieke theorie of invalshoek wil bestuderen of de behandeling ervan zo gespecialiseerd mogelijk wil houden.

Beide strategieën hebben hun voor- en nadelen afhankelijk van het soort informatie dat men zoekt en het doel dat men met die zoektocht wil bereiken. Bovendien zijn ze in de praktijk vaak niet los van elkaar te koppelen. Gespecialiseerde referenties zullen verwijzen naar meer algemene benaderingen en omgekeerd. Daarom zal men in de praktijk vrijwel altijd gedwongen worden beide strategieën samen te gebruiken. De combinatie van die strategieën zal dan geleidelijk aan leiden tot een vrij volledig overzicht van het veld waarrond er literatuuronderzoek wordt gedaan (die volledigheid kan je vaak afleiden uit het feit dat je steeds bij dezelfde bronnen blijkt uit te komen). Literatuurkritiek en diversiteit in het gebruikte materiaal zijn opnieuw belangrijke richtprincipes.

Rekening houdend met bovenstaande bedenkingen en deze op het vlak van de eisen die aan een wetenschappelijk literatuuronderzoek worden gesteld zou je de volgende algemene zoekstrategie kunnen gebruiken¹⁵:

1. Baken je onderwerp en zoekterrein af:
 - a) inhoudelijk (vakgebied, subdomein, ...)
 - b) vormelijk (taal, geografie, publicatieperiode, literatuurtypes, ...)
2. Vertaal je onderwerp naar zoektermen:
 - a) raadpleeg algemene werken (encyclopedieën, naslagwerken, woordenboeken, inleidingen) voor conceptuele omschrijvingen van je onderwerp
 - b) vertaal conceptuele omschrijvingen in bruikbare zoektermen (kernwoorden)
3. Geef zoektermen in zoekinstrumenten in:
 - a) identificeer relevante zoekinstrumenten (catalogi, databanken, indexen, browsemogelijkheden)
 - b) voer zoektermen in

¹⁵ Zie ook: Muylaert, 2006, pp. 2-10 en Brungs, 2005, pp. 33-35.

4. Beoordeel je zoekresultaten en maak een selectie:
 - a) onderwerp je zoekresultaten vluchtig aan literatuurkritiek en bepaal hun relevantie
 - b) selecteer relevante zoekresultaten en groepeer ze
 - c) kies eerst voor zoekresultaten die verwijzen naar gedrukte (documentaire), literaire, primaire (of secundaire), conventionele literatuur; vul daarna aan met andere brontypes
5. Skim relevante zoekresultaten (zie 2.2.)
 - a) zoek de bron die met je zoekresultaat verbonden is
 - b) bekijk een aantal aspecten van je bron die je snel informatie opleveren (samenvatting, titels, referentielijst, ...)
 - c) identificeer uit (a) en (b) nieuwe zoekmogelijkheden
6. Gebruik de resultaten van skimming als nieuwe zoektermen

Bij deze algemene zoekstrategie is ‘wetenschappelijkheid’ bij elke stap het belangrijkste criterium: raadpleeg liever politiek-wetenschappelijke encyclopedieën of woordenboeken dan hun algemene tegenhangers, gebruik catalogi van wetenschappelijke bibliotheken of databanken op het internet die je via de toegangsportalen van diezelfde bibliotheken vindt, selecteer zoekresultaten die wetenschappelijk voorkomen bij een eerste doorloop, enz. Op die manier integreer je kwaliteitscriteria in je zoekproces en krijg je een meer bruikbaar en pertinent literatuuroverzicht.

Het ontwikkelen van een zoekstrategie vereist ook een zekere flexibiliteit en transformatief vermogen. Dat verwijst naar het belang van ‘wetenschappelijke verbeeldingskracht’ bij het opstellen van een literatuuroverzicht met het oog op het ontwikkelen van een probleemstelling. Meestal heeft men een bepaald onderwerp voor ogen dat men wil bestuderen. Dat is vaak dusdanig specifiek dat men er zelden onmiddellijk informatie over zal vinden die daar naadloos bij past.

Dat heeft tot gevolg dat men in staat moet zijn het eigen specifieke onderwerp te analyseren en waar nodig te transformeren: het te plaatsen in een bredere context, er een al bestaande invalshoek op toe te passen, het algemener of juist specifieker te stellen, het te verbinden en vergelijken met verwante problemen, enz. (vergelijk met de onderwerpsafbakening). Dat is een vaardigheid die men geleidelijk aan moet verwerven. De beschikbaarheid van heel wat elektronisch opgeslagen informatie versterkt de noodzaak tot die vaardigheid, zeker wanneer secundaire bibliografische informatie wordt geraadpleegd. Dit soort bronnen kan men meestal maar doorzoeken aan de hand van trefwoorden uit de titel, de korte inhoud of de kernwoorden waarnaar de bron verwijst. Die komen niet altijd overeen met de precieze invulling die men aan het eigen onderwerp geeft. Een goede conceptuele afbakening is dan opnieuw belangrijk. Hou daarbij ook goed het doel en de afbakening van je onderzoek en je eigen onderzoeksvragen in het achterhoofd.

2.2. Literatuur 'lezen': van skimmen tot skippen

Bij de principes van literatuurkritiek en het beschrijven van een algemene zoekstrategie kwam al tot uiting dat men voor het maken van een literatuuroverzicht in staat moet zijn om relatief snel een oordeel te vormen over het informatiegehalte van een bron. Zelden zal men als onderzoeker de mogelijkheid hebben om alle bronnen die men op één of andere manier met het bestudeerde onderwerp kan verbinden volledig door te nemen of kritisch te verwerken. Wie bovenstaande zoekstrategie bewandelt, zal voor heel wat onderwerpen uit de politieke wetenschappen met een (te) grote hoeveelheid zoekresultaten geconfronteerd worden die een integrale lezing van de gevonden literatuur niet toelaat. Doe je dat toch, dan zal je al snel verloren lopen in de informatie die je gevonden hebt.

Daarom is het aangewezen literatuur waarvan je denkt dat ze relevant is voor jouw onderwerp stapsgewijs te lezen. Daarbij ga je geleidelijk aan meer in detail lezen, maar laten de voorgaande fases ook toe irrelevante elementen uit je bron weg te filteren. Meysman en Vanderhoeven (2004, pp. 66-69) maken een onderscheid tussen oriënterend, globaal en integraal lezen. Tabel 4 stelt dat onderscheid schematisch voor.

Tabel 4. Oriënterend, globaal en integraal lezen

Leesfase	<i>Oriënterend</i>	<i>Globaal</i>	<i>Integraal</i>
<i>Focus</i>	totaalbeeld	essentie	details
<i>Hulpmiddelen</i>	• flaptekst • inhoudsopgave • register • inleiding • conclusie	• titels • paragrafen • alinea's • sleutelzinnen • signaalwoorden	• annotatie • tekstkritiek

Naar: Meysman & Vanderhoeven, 2004, pp. 66-69

In de fase van het oriënterend lezen wil je een totaalbeeld krijgen van de bruikbaarheid van de literatuur die je gevonden hebt en probeer je al relevante passages van je bron te identificeren. Daarvoor zijn er een aantal hulpmiddelen. Zo kan de flaptekst je vaak al de kernelementen van literatuurkritiek en een korte inhoud van het werk aanreiken. De inhoudsopgave laat toe zicht te krijgen op de structuur van het werk en relevante van minder relevante delen, hoofdstukken of secties te onderscheiden. Met registers kan je dan weer nagaan of onderwerp, trefwoord of zoekterm van je onderzoek ook in de gevonden bron terugkomen. Inleiding en conclusie bieden dan weer inhoudelijke binnenwegen om kennis te nemen van de tekst.

Op basis van wat je in de oriënterende fase hebt weerhouden ga je vervolgens globaal lezen. Je glijdt m.a.w. over de tekst zonder je in details te verliezen. Die techniek wordt in het Engels ook wel eens *skimmen* genoemd. Je richt je op de essentie en het raamwerk van de tekst. Daarbij is het de bedoeling een blauwdruk te kunnen maken van relevante passages: wat staat er in zeer grote lijnen in, hoe verhouden ze zich tot elkaar, enz.? Titels helpen je daar meestal bij. Een ander middel is de opdeling die de meeste auteurs maken in paragrafen en/of alinea's in een tekst. In principe vormen die afgeronde argumentatiegehelen. Ze bevatten ook vaak sleutelzinnen (aan het begin of het einde die de essentie weergeven of tot een slotsom komen) en signaalwoorden (opsommingen, structuur).

Wat je op basis hiervan nog hebt weerhouden ga je vervolgens integraal lezen. Dit is de meest gedetailleerde leesfase (en tegelijk de meest afgebakende door de voorselectie). Een hulpmiddel bij deze leesfase is het annoteren. Je maakt zelf een schematische weergave van de informatie die je in een bepaalde bron terugvindt, onderstreept kernwoorden of –zinnen, enz. (Willockx, 2003, pp. 13-20). Tegelijk probeer je het tekstgedeelte kritisch te bevragen: welke termen worden gebruikt, welk punt wil de auteur maken of tot welke conclusie komt hij, hoe bouwt hij zijn

redenering op, enz.? Bijkomend kan je in deze fase trachten individuele bronnen te structureren door ze in een onderlinge verhouding te plaatsen (invalshoeken, methodieken, kritieken, thematiek).

2.3. Literatuur integreren: het schrijven van een wetenschappelijke tekst

Na het zoeken en het lezen van literatuur komt de fase van de uiteindelijke integratie in de eigen tekst. Vooraleer er dieper wordt ingegaan op het concrete verwijzen naar literatuur is het noodzakelijk een aantal richtlijnen mee te geven die gevolgd kunnen worden bij het schrijven van een wetenschappelijke tekst.

2.3.1. Richtlijnen bij het schrijven van een wetenschappelijke tekst

Het schrijven van een wetenschappelijke tekst beantwoordt aan eigen wetmatigheden. Die zijn mee de weerslag van de manier waarop wetenschappelijke kennis wordt vergaard en doorgegeven. Vandaar dat enkele van de principes die hierboven al werden aangehaald ook hier weerspiegeld worden. Zoals vaak in dit deel is het onmogelijk een omvattend en definitief overzicht te geven van dé criteria waaraan een tekst moet beantwoorden, wil zij het label 'wetenschappelijk' krijgen. Wel kunnen er opnieuw een aantal richtlijnen worden geformuleerd die hiertoe kunnen bijdragen (Brungs, 2005, pp. 128-144). Men kan een onderscheid maken tussen de fase die voorafgaat aan het schrijven en de eigenlijke schrijffase.

a) Begin op tijd

Het is belangrijk de fase die voorafgaat aan het eigenlijke uitschrijven van een wetenschappelijke tekst zo vroeg mogelijk te laten beginnen. Deze fase kost doorgaans het meeste tijd. Het afbakenen van een onderwerp, het zoeken, beoordelen en verwerken van literatuur in functie van een status quaestionis en het formuleren van eigen onderzoeksvragen worden vaak onderschat qua tijdsbesteding. Uiteraard is de duur van deze fase afhankelijk van de eigen vertrouwdheid met het onderwerp, de literatuur die daarover bestaat en de mate waarin die snel kan worden teruggevonden, beoordeeld en verwerkt. Algemeen wordt aangenomen dat twee derde van het literatuuronderzoek gaat naar het zoeken naar, identificeren en verwerken van relevante bronnen. Het resterende derde besteedt je dan aan het schrijven. Hierboven hebben wij al aangegeven dat men met het hanteren van zoekstrategieën en leesrichtlijnen de duur van deze

fase kan beperken. Let er hier bijvoorbeeld op dat je de referenties van bepaalde literatuur al zo correct mogelijk noteert. Dat bespaart je veel zoekingswerk achteraf.

Ook het eigenlijke schrijven kost tijd. De meeste wetenschappelijke teksten komen immers gefaseerd en geleidelijk tot stand. Zelden slaagt een onderzoeker erin om op een blanco blad in één schrijfsessie een afgewerkte tekst op papier te zetten. Dat wordt nog eens bemoeilijkt door de verschillende factoren waarmee hij bij het schrijven rekening moet houden: zorgen dat de informatie uit de gebruikte literatuur correct wordt weergegeven (inhoudelijk en vormelijk), met citaten, parafrases, eigen inzichten, eigen onderzoeksdoelstellingen, enz. Daarom werken de meeste onderzoekers met drafts (voorlopige versies) van hun tekst die geleidelijk en mits revisie tot de definitieve en afgewerkte versie zullen leiden. Wetenschappelijk werk is dus vaak 'in progress'. Die werkwijze weegt uiteraard opnieuw op de tijdsbesteding.

Om je werk wat te ordenen kan je indien gewenst een soort stappenplan opstellen. Dat bestaat uit een voorbereidende fase waarin je een structuurplan voor je tekst opstelt (inhoudstafel aangevuld met kernwoorden). In de eerste fase staat de inhoud van de afzonderlijke tekstdelen centraal en in een tweede fase tracht je de uitgeschreven tekstdelen te structureren, ze met elkaar te verbinden en te stileren (de bedoeling van een stuk tekst omschrijven, via verbindingswoorden delen in elkaar doen overvloeien, alinea's en paragrafen als argumentatief afgeronde tekstgehele bijwerken). De derde fase is die van het nalezen en eventueel corrigeren van je tekst (Meysman & Vanderhoeven, 2004, pp. 72-77). Het is erg belangrijk in het achterhoofd te houden dat je niet voor jezelf maar voor anderen schrijft in de verschillende fases van dit proces. Die anderen hebben de literatuur of documentatie waarop jij je baseert meestal niet gelezen of beschikken over een beperkte achtergrondkennis t.a.v. het onderwerp. Zij moeten in staat zijn je redenering te volgen en toch een vlotte, samenhangende tekst kunnen lezen¹⁶.

b) Wees accuraat en helder

Bij het schrijven moeten enkele belangrijke inhoudelijke basisprincipes worden toegepast (Wilkinson, 1996, pp. 61-84). Een wetenschappelijke tekst is ten eerste accuraat. Dat wil zeggen dat de informatie die men erin weergeeft zo juist mogelijk is. Dat houdt uiteraard verband met het methodische karakter van wetenschap. Wanneer men een bepaalde auteur citeert of

¹⁶ Vaak heb je daar zelf minder zicht op omdat je al lang met een tekst bezig bent en uiteraard wel de nodige achtergrond hebt of weet hoe je tot bepaalde inzichten of formuleringen bent gekomen. Je tekst laten nalezen door iemand anders kan dan helpen.

parafraseert, bepaalde gegevens uit een andere bron overneemt of bepaalde besluiten trekt uit andere bronnen moet men trachten dat zo correct mogelijk te doen. Hoe omvattender men informatie gebruikt, hoe gemakkelijker dat natuurlijk is. Zit men op een wat hoger verwerkingsniveau dan gaat het in de eerste plaats om een na te streven principe. Literatuurverwijzing is hiertoe opnieuw een belangrijke geleider.

Een wetenschappelijke tekst is ten tweede helder. Dat is geen loutere stilistische betrachting. Om onderzoek te kunnen valideren en de informatie die erin vervat zit zo goed mogelijk te kunnen overdragen is die helderheid noodzakelijk. Dat geldt bijvoorbeeld op het vlak van de wetenschapstaal. De concepten die in het onderzoek worden gebruikt dienen 'welomschreven' te zijn, i.c. geëxpliciteerd en in een eenduidige betekenis gebruikt. De interactie tussen wetenschaps- en omgangstaal die ook de politicologie kenmerkt vereenvoudigt dit alvast niet. Zoals al aangehaald helpen het gebruik van politiek-wetenschappelijke encyclopedieën, wetenschappelijke woordenboeken of verwijzingen naar 'standaardbronnen' (eerste studies, mijlpalen, overzichtwerken) bij zo'n afbakening.

Helderheid geldt ook m.b.t. de structuur van de wetenschappelijke tekst. Die moet coherent zijn. Dat geldt voor de verbinding tussen de verschillende stukken tekst (waarin bijvoorbeeld het schrijven van een inleiding met het bredere kader en een korte inhoud en brugteksten een belangrijke rol spelen) als binnen de verschillende delen (paragrafen bestaan uit samenhangende zinnen en gedachtegangen, vormen samen secties of hoofdstukken, enz.). Welke indeling men maakt is afhankelijk van het specifieke onderwerp en de literatuur waarover men beschikt. Het kan zoals gezegd helpen voorafgaand aan het uiteindelijke uitschrijven van een wetenschappelijke tekst een soort werkstructuur of inhoudstafel op te stellen. Dat draagt bij tot een samenhangende ontwikkeling van de eigen gedachtegang. Men kan ook de gevonden literatuur daarrond structureren.

c) Gebruik literatuur en verwijs er naar

Het zal intussen wel duidelijk geworden zijn dat een wetenschappelijke tekst niet zonder literatuur en de verwijzing daarnaar kan. Bij het uitschrijven van zo'n tekst moet men dus rekening houden met de bedenkingen over het gebruik van literatuur en bronnen in het politiek-wetenschappelijk onderzoek die hierboven werden geformuleerd. Vanuit de finaliteit van dat literatuurgebruik zorgt men ook bij het uitschrijven van de eigen tekst voor wetenschappelijke kwaliteitsbewaking: met

literatuuronderzoek maakt men een kritische selectie van bronnen die pertinent zijn voor het onderwerp dat men onderzoekt en dienstig bij het formuleren van de eigen onderzoeksvragen. De inhoud van die literatuur geeft men synthetisch weer.

Telkens wanneer men van literatuur gebruikmaakt, verwijst men daar ook naar aan de hand van een referentiesysteem. Men vindt dus literatuurverwijzingen terug in een tekst. In de tekst zelf zal men de precies geraadpleegde delen van de bron terugvinden. De literatuurverwijzingen zitten meestal ook nog eens vevat in een bibliografie. Dat is een lijst van de geraadpleegde literatuur voor een bepaald onderzoek. Die wordt meestal achter de tekst geplaatst. Ook in een bibliografie wordt een bron zo precies mogelijk omschreven. Anders dan bij de referenties in de tekst geeft men in een bibliografie een algemenere omschrijving van de bron. Voor tijdschriften of hoofdstukken in een verzamelwerk geeft men bijvoorbeeld weer van welke pagina tot welke pagina het hele artikel loopt (paginabereik), waar men in de tekst opnieuw enkel verwijst naar de geraadpleegde bladzijden.

Zoals al aangehaald geldt steeds: als men literatuur gebruikt, verwijst men daar naar. Literatuurgebruik komt in de tekst zelf over het algemeen in twee gedaantes voor: onder de vorm van citaten of onder de vorm van parafrases.

Citeren betekent dat men de woorden of visie van iemand anders letterlijk aanhaalt. Dat doet men door die woorden integraal en tussen aanhalingstekens weer te geven. Wij kiezen daarbij voor dubbelvoudige aanhalingstekens, bijvoorbeeld: De auteur beweert: “West-Vlamingen zijn harde werkers, maar soms ook een beetje gierig”. Men moet de letterlijkheid van het citeren daarbij ‘letterlijk’ interpreteren. Men geeft de woorden precies weer zoals gevonden in een bepaalde bron. Zelfs als er (vertaal)fouten in de tekst zijn geslopen moet dat letterlijk worden weergegeven. Wel kan men vlak na de fout of het foute woord tussen haakjes (sic) invoegen, een Latijnse term die ‘zo’ betekent. Zo kan de fout diegene die citeert in ieder geval niet worden aangerekend.

In wetenschappelijke teksten geldt de – weliswaar ongeschreven – regel: citeren mag maar overweegt best niet in de tekst. Opnieuw moet men hier een evenwicht nastreven. Enkel citeren getuigt van weinig kritische verwerking van de literatuur. Bovendien zal citeren vaak de stijl en de eigenheid van het eigen betoog doorbreken. Aan de andere kant kan een goed citaat een prima illustratie vormen van een eerder opgebouwde redenering of een kernachtige definitie bevatten van het onderzoeksonderwerp. De functionaliteit van het citaat staat dus voorop. Vormelijk zal je

proberen om het citaat in je tekst te laten passen, door het kort in te leiden (volgens auteur x moet concept y als volgt worden beschouwd) of door er stukken uit te halen of verduidelijkingen bij te voegen. Bij het weglaten van bepaalde stukken uit een citaat plaats je steeds drie puntjes. Gaat het om het begin of het einde van de zin dan blijft het daarbij. Gaat het om het midden van een zin dan staan die drie puntjes tussen ronde haakjes. Eigen opmerkingen/toevoegingen worden doorgaans met vierkante haakjes in het citaat gebracht¹⁷.

Parafaseren betekent dat men de woorden of de gedachten van iemand anders niet letterlijk aanhaalt maar ze zelf synthetiseert of herformuleert. Men kan bijvoorbeeld een heel stuk tekst lezen van een bepaalde auteur over een bepaald onderwerp waaruit men dan bepaalde elementen selecteert of waarvan men een beknopte samenvatting geeft. Dan hoeft men geen gebruik te maken van de dubbelvoudige aanhalingstekens: men herformuleert immers de woorden van iemand anders en haalt ze niet letterlijk aan. Sommigen denken echter dat dit ook betekent dat men de verwijzing naar de bron mag weglaten. Dat klopt echter niet. Men maakt opnieuw gebruik van de gedachten van iemand anders, hoezeer men ze ook mag vervormen of interpreteren. Dat betekent dan ook dat men naar de gebruikte bron moet verwijzen. Uiteraard kan men ook onbewust iemands gedachten parafaseren. Opnieuw moet men hier een goed evenwicht zoeken tussen het uitkammen van de beschikbare literatuur en de beperkingen van elk onderzoek. Voor de meeste politicologische onderzoeksonderwerpen is er echter een minimum aan literatuur beschikbaar.

Wie literatuur gebruikt zonder daarnaar te verwijzen pleegt plagiaat (zie ook facultair reglement plagiaat voor een verdere omschrijving).

d) Voeg voet- of eindnoten toe

Het gebruik van voet- of eindnoten is een ander kenmerk van wetenschappelijke teksten. Het verschil tussen beide kan men uit de benaming afleiden. Voetnoten staan onderaan (aan de voet van) de pagina. Eindnoten komen dan weer op het einde van de tekst (meestal wel vóór de bibliografie). Welk van de twee wordt toegepast, is louter een kwestie van conventie. Afhankelijk van het referentiesysteem dat men gebruikt (zie verder), verschilt de informatie die men erin aantreft. In de meest ruime zin vindt men er twee dingen in terug: de verwijzing naar de gebruikte

¹⁷ Begin van een zin: auteur x stelt dat concept y moet beschouwd worden als "...the form of government that entails rule of the citizen. Midden in de zin "the form (...) that entails rule of the citizen". Eigen opmerking "the form of government that entails rule of the citizen [entitled to vote]".

literatuur voor een bepaald stuk tekst en eventuele bedenkingen, toelichtingen of uitwijdingen die in voet- of eindnoot worden geplaatst om het normale tekstverloop niet te bezwaren. In beperkte zin wordt enkel die laatste informatie opgenomen.

e) Vind een wetenschappelijke toon en taal

Eén van de moeilijkste voorwaarden bij het schrijven van een wetenschappelijke tekst is het vinden van de toon waarin die wordt gesteld. De criteria voor goede (d.i. valide, betrouwbare, methodische en innovatieve) wetenschap zijn andere dan deze die de norm zijn in de politiek, het handelsverkeer of intermenselijke relaties. Dat weerspiegelt zich ook in het wetenschappelijk taalgebruik en de tekstuele stijl. Een politieke wetenschapper kijkt met de nodige afstand (intellectuele distantie) naar het onderwerp dat hij bestudeert. Hij wil politieke gebeurtenissen en gedragingen proberen te begrijpen en te verklaren en op grond daarvan eventuele prognoses maken. Hij doet dat door nauwgezet gebruik te maken van de methodologische instrumenten waarover hij beschikt (Deschouwer & Hooghe, 2005, pp. 24-30). Niet de 'agent' (de politieke wetenschapper) maar wel het 'object' (een bepaald politiek gedrag of feit) staat centraal. De tonaliteit van een wetenschappelijke tekst is dus 'passief' en 'afstandelijk'.

We hebben er hierboven al op gewezen dat dit afstand houden juist voor politieke wetenschappers niet altijd gemakkelijk is. Zij staan niet buiten hun onderwerp en kunnen er dus niet volledig waarde vrij mee omgaan. De kwestie van de intellectuele distantie is dus onderdeel van het bredere objectiviteitsvraagstuk in de politieke wetenschappen. Daarom is het opnieuw van belang zich bewust te zijn van mogelijke vertekeningen die in dit verband in het eigen onderzoek kunnen opduiken.

Zeker voor beginnende onderzoekers is het niet eenvoudig zich die houding eigen te maken. Er zijn echter een aantal aanwijzingen die bij toepassing al een eind het juiste spoor op leiden. Hou in de eerste plaats het principe van helderheid voor ogen. Sommige studenten denken dat wetenschappelijk schrijven gelijk staat met ingewikkelde zinsconstructies en woordenbrij. Dat is zeker niet zo. Je vermijdt best te lange zinnen met allerlei (nuancerende of aanvullende) bijzinnen. Geef je hoofdboodschap mee en nuanceer of vul daarna aan. Vermijd in dat verband ook teveel negaties. Vermijd woorden die niet echt iets toevoegen aan de boodschap. Kortom, stel jezelf de vraag: kan het korter, duidelijker? Omgekeerd geldt natuurlijk ook dat het voldoende duidelijk moet blijven. Als je jargon gebruikt, dient dit te worden uitgelegd (hoe vat je een concept op,

eventueel met bronverwijzing). Vermijd ook gedachtesprongen (die je zelf wel begrijpt, maar je lezer niet) door het haastig neerschrijven van zinnen. Lees na of laat dit doen.

Daarnaast zijn er nog enkele meer specifieke aanwijzingen. Zo gebruikt men in wetenschappelijke teksten zelden de eerste persoon enkelvoud: men schrijft niet: “om te weten wie nu eigenlijk de broek draagt op het gemeentehuis ging ik eens praten met de burgemeester. Die zei mij: ...”. Men probeert dat te ‘objectiveren’: “Om de machtstructuur op het gemeentehuis in kaart te brengen, werd ook de burgemeester geïnterviewd. Uit dat interview bleek ...”.

Dit voorbeeld verwijst ook naar twee andere aspecten. Vaker dan in de actieve vorm, worden wetenschappelijke teksten in het passief gesteld. Dus niet: “ik bevraag 322 Gentenaars”; maar wel “322 Gentenaars werden bevraagd”. Opgelet: voor vaststaande feiten of kennis mag je de actieve tijd gebruiken. Men vermijdt ook best spreektaal, te bloemrijke omschrijvingen, uitroepen of al te normatieve oordelen, genre: “toen zei die tegen mij: de broek, de broek, de rok zult ge bedoelen, want madam de gemeentesecretaris heeft hier alles te zeggen en ik zei ge kunt dat misschien wel zeggen maar waarop baseert gij u feitelijk”; “de burgemeester zat een dikke sigaar te roken en probeerde met de rook het logo van CD&V te blazen. Hij was volgens mij een beetje doof want hij verstond de vragen niet die ik hem stelde en riep nogal hard de antwoorden”; “Dat er zoveel armen in de wereld zijn, dat is toch echt niet eerlijk!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!”; “Die Weber heeft over bureaucratie ook eens een tekstje geschreven maar er volgens mij niks van begrepen”.

Deze wat extreem gestelde voorbeelden verwijzen ook impliciet naar de moeilijke positie van de eigen inbreng/mening in het wetenschappelijk onderzoek. Sommigen vinden dat die zo sterk mogelijk moet vermeden worden. Enkel feiten, wetenschappelijke verbanden en sluitende verklaringen worden weergegeven. Anderen nemen een wat meer gematigde positie in. In ieder geval heeft de onderzoeker sowieso een eigen inbreng met de keuze van het onderwerp, de kritische selectie van literatuur, de verwerking (ordening, het trekken van gevolgen, de manier van synthetiseren, enz.) en de uiteindelijke verdere stappen die hij in zijn onderzoek zal zetten. Op al die aspecten heeft de waardengebondenheid van de politieke wetenschappen een invloed. Daar bewust en kritisch mee omgaan is al een belangrijke stap.

Politieke wetenschap is een andere taal en lens om naar politieke fenomenen of gebeurtenissen te kijken dan politiek engagement al kunnen de twee in elkaars verlengde liggen¹⁸. Betrokkenheid op of een kritische houding t.a.v. informatie kan ook wetenschappelijk worden verwerkt. Dat kan ook voor de bovenstaande voorbeelden. Wie stelt: “uit onderzoek van de UNDP blijkt dat de kloof tussen het gemiddeld inkomen van een inwoner uit het armste land ter wereld en dat van een inwoner van het rijkste land gedurende het laatste decennium vertienvoudigd is (bronverwijzing)” zegt op een wetenschappelijke manier iets over armoede en onrechtvaardige inkomensverdeling in de wereld. Wie schrijft: “De bijdrage van Weber aan het debat over bureaucratie werd door verschillende auteurs bekritiseerd (bronverwijzing)” toont met gebruik van alternatief bronnenmateriaal de eventuele onvolkomenheden uit de benadering van die auteur aan. Als men dan toch normatief uit de hoek wil komen dan vereist de wetenschappelijke methode dat de uitspraken die men doet op bronnenmateriaal gestoeld zijn. Een politicoloog is bij het schrijven van wetenschappelijke teksten dus geen beleidsmaker of politicus.

Het valt aan te bevelen zelf eens wat politiek-wetenschappelijke werken door te nemen om te zien hoe die auteurs hun inzichten verwoorden in een wetenschappelijke toon. Door zelf te (her)schrijven zal je dit ook beter onder de knie krijgen. Er zijn enkele stijlguides in de handel voor wetenschappelijk schrijven, mocht je wat concretere aanwijzingen nodig hebben (o.m. Lamers, 1993; Becker, 2007, Blanpain, 2008).

2.3.2. Referentiesystemen en hun toepassing

Wie literatuur en andere brontypes gebruikt moet daar ook naar verwijzen. Dat doet men aan de hand van een referentiesysteem. Dat is een geheel van samenhangende regels die bepalen hoe bepaalde types van bronnen beschreven worden (welke gegevens worden weergegeven, aan welke vormkenmerken moet de beschrijving voldoen?).

De precieze plaats van de literatuurverwijzing in de tekst kan verschillen (of dat nu de referentie zelf is of een nummer dat ernaar verwijst). Over het algemeen vindt men referenties aan het einde van een paragraaf of een samenhangend tekstblok. Men kan zonder probleem naar meer dan één bron verwijzen in eenzelfde referentie.

¹⁸ In welke mate de politieke wetenschap een maatschappelijke bijdrage kan en moet leveren is een belangrijke en wellicht nooit te beslechten discussie.

a) Volledigheid en systematiek als richtlijn

Vooraleer een concreet systeem te beschrijven, twee bedenkingen. In de eerste plaats is het noodzakelijk de gebruikte literatuur zo precies en zo volledig mogelijk te omschrijven. Voor conventionele literatuur lukt dat meestal gemakkelijk, voor haar grijze tegenhanger wat minder. Uiteraard kan het zijn dat men niet al die informatie terugvindt door onvoorziene omstandigheden (vb. tijdschrift gebruikt geen jaargangen). Geef dan zoveel mogelijk van de beschikbare informatie weer en vul die eventueel aan met enkele geijkte vervangers (zie hieronder). Wanneer je bij de raadpleging van de literatuur de informatie nodig voor literatuurverwijzing opslaat, dan bespaar je jezelf achteraf veel werk natuurlijk.

Een tweede bedenking: er zijn verschillende referentiesystemen. Wilkinson (1996, pp. 113-117) maakt een globaal onderscheid tussen 'auteur-jaar systemen' en 'numerieke systemen'. Het verschil tussen beide zit vooral in de manier waarop gerefereerd wordt in de tekst zelf. De bibliografieën zijn in beide gevallen vrij sterk gelijklopend. In het eerste geval worden in de tekst zelf de auteur en het jaar van de publicatie weergegeven. Bijvoorbeeld: uit Amerikaans onderzoek (Dahl, 1961) blijkt dat De referentie in de tekst is dus kort. In de bibliografie vindt men dan de volledige beschrijving van de bron. Zoals blijkt uit het voorbeeld worden paginanummers in dit systeem niet in de referentie bij de tekst zelf vermeld (uiteraard wel in de bibliografie). Dit gebeurt wanneer men naar de betrokken bron in het algemeen/in het geheel wilt verwijzen. Wil men verwijzen naar een specifiek deel uit die bron (een hoofdstuk, één of meerdere pagina's) dan vermeldt men de paginanummers wel. Dat geldt bij uitbreiding voor het gebruik van citaten, bijvoorbeeld: "Polyarchy is a form of power distribution in contemporary society in which ..." (Dahl, 1961, pp. 3-4). Dit soort systemen heeft vooral plaatseconomische voordelen. Het toevoegen van extra informatie gebeurt meestal door toevoeging van een numerieke markering na een tekstgeheel. Die markering verwijst dan naar een voet- of eindnoot met de betrokken informatie. Van dit systeem zijn er enkele vormvarianten waarvan wij er één in het kader van dit werk zullen toelichten.

Numerieke systemen werken dan weer met het plaatsen van cijfers of letters na een tekstgeheel zowel voor de literatuurverwijzing als voor het toevoegen van extra informatie. Dat cijfer of die

letter komt dan overeen met een voet- of eindnoot waarin de betrokken informatie zit opgeslagen. Bijvoorbeeld: uit Amerikaans onderzoek blijkt dat¹⁹

Welk systeem men toepast is meer een kwestie van afspraak dan van de superieure kwaliteiten van het ene t.o.v. het andere systeem. Bovendien worden sommige systemen soms door elkaar gebruikt of bestaan er varianten. Bij de keuze van een referentiemethode is consequentie en systematiek wel belangrijk: eens men voor een systeem kiest, moet men het ook steeds zo toepassen. Dat maakt deel uit van het hanteren van een wetenschappelijke methode. Het onderstaande systeem beschrijft meer in detail hoe men literatuurverwijzing kan toepassen.

b) Een concreet referentiesysteem

In dit werk wordt het zogenaamde APA-referentiesysteem toegelicht. Dit is het systeem dat werd ontwikkeld door de *American Psychological Association*, de beroepsorganisatie van psychologen in de Verenigde Staten (www.apa.org). Dit systeem wordt bij uitbreiding in heel wat takken van de alfavetenschappen gebruikt (waaronder de sociale wetenschappen). De uitgebreide versie van die APA-style (www.apastyle.org) kan de lezer terugvinden in het *Publication Manual of the American Psychological Association*. De zesde en meest recente editie daarvan dateert van 2009 (APA, 2009). Hieronder geven we een beknopte versie weer (Page, 2006)²⁰. Deze omvat de meest courante verwijzingsvormen en brontypes. We maken daarbij in de eerste plaats een onderscheid al naargelang er wordt verwezen in de tekst zelf dan wel in de lijst van referenties (bibliografie). Daarbinnen onderscheiden we verder naar type van bron. We vertrekken telkens van een basisbeschrijving die we vervolgens aanvullen voor bijzondere situaties.

Merk op dat de recente versies van sommige tekstverwerkingsprogramma's (zoals Word 2007) of gespecialiseerde referentiesoftware (zoals Reference Manager of EndNote) toelaten het APA-systeem in te stellen op je tekstverwerker. Je mag dit zonder probleem doen, zolang deze instellingen beantwoorden aan de onderstaande regels. Deze laten in ieder geval een manuele verwerking van de bronverwijzing toe.

¹⁹ Hier komt dan de volledige bronbeschrijving van Dahl. Bijvoorbeeld: DAHL, R., *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven, Yale University Press, 1961, pp. 104-114. Die informatie kan dus ook in eindnoot afhankelijk van de keuze die men maakt. Eventuele bedenkingen al dan niet in verband tot dit werk kunnen hier ook nog worden toegevoegd.

²⁰ Gebaseerd op Page, 2006 en toegepast op de politieke wetenschappen. Naar dit systeem wordt ook verwezen in het facultair reglement op de bachelorpaper en de masterproef.

1. Verwijzen naar bronnen in de tekst

Zoals hierboven aangehaald, geven systemen zoals APA in de tekst zelf de bron zeer beknopt weer. Tegelijk is die weergave voldoende om in je lijst van referenties diezelfde bron te kunnen identificeren die daar dan ruimer beschreven staat.

1.1. Basisregels voor de meest courante bronnen

Bronverwijzing in de tekst gebeurt tussen haakjes. Je plaatst de bronverwijzing aan het einde van de zin waarop deze betrekking heeft, maar vóór het eindpunt van die zin (of een ander leesteken). Baseer je meerdere zinnen op één bron dan zet je de bronverwijzing vóór het eindpunt van de eerste zin. De lezer kan dan aannemen dat de daaropvolgende zin(nen) gebaseerd is (zijn) op diezelfde bron (totdat een andere bron wordt vermeld of je eigen gedachtegang het overneemt). Wanneer een hele paragraaf gebaseerd is op één of meerdere bronnen, zal je vaak zien dat deze achteraan die paragraaf samen worden weergegeven (hoe je dat doet wordt hieronder beschreven). Overweeg steeds wat het meest duidelijk is voor de lezer, zonder de tekst daarmee vormelijk te ingewikkeld te maken.

1.1.1. Algemene verwijsregel: auteursnaam, publicatiejaar, (ev.) paginanummer(s)

Een verwijzing is doorgaans als volgt opgebouwd: familienaam van de auteur(s), jaar van publicatie, paginanummer(s). De componenten worden gescheiden met een komma (let telkens ook op de spaties en de eventuele vormkenmerken zoals *italic* bij de verdere beschrijving). Bijvoorbeeld: er zijn verschillende opvattingen over democratie waarvan het pluralisme er één is (Dahl, 1961, pp. 34-36). Hieronder geven we wat meer toelichting bij (bijzondere vormen van) die componenten.

a) Auteur(s)

Met auteur(s) wordt hier verwezen naar de schrijver(s) van een boek, een hoofdstuk in een boek/verzamelwerk of een artikel in een tijdschrift (e.d.). In geval van een verzamelwerk (cf. infra) neem je dus niet de redacteur(s) (of editor(s)) op in je bronverwijzing maar wel de auteur(s) van de specifieke bijdrage waarvan jij gebruik maakt.

Indien je in de tekst zelf al naar de auteurs verwijst, hoef je die niet te herhalen in je bronverwijzing tussen haakjes. Doe je dat niet, dan worden zij natuurlijk wel opgenomen in je bronverwijzing tussen haakjes. Bijvoorbeeld: één van de grondleggers van het pluralisme was Dahl (1961). Of: het pluralisme kende enkele grondleggers (Dahl, 1961).

Als er meerdere auteurs zijn, maakt men meestal een onderscheid al naargelang het aantal daarvan:

- Zijn er twee auteurs, dan worden beiden vermeld. Tussen beide familienamen staat dan het verbindingssteken &. Bijvoorbeeld: de kern van het pluralisme is verspreide macht (Dahl & Polsby, 1970);
- Zijn er drie tot vijf auteurs dan worden die allen aangehaald bij een eerste verwijzing. De familienamen van de auteurs worden gescheiden door een komma met uitzondering van de voorlaatste en de laatste auteur waartussen het verbindingssteken & staat. Wordt er naar hetzelfde werk nogmaals verwezen dan schrijft men et al. na de eerste auteur. Bijvoorbeeld: eerste maal (Dahl, Polsby & Wolfinger, 1978); tweede maal (Dahl et al., 1978);
- Zijn er meer dan vijf auteurs dan volgt bij de eerste verwijzing al onmiddellijk et al. na de eerste auteur.

Soms zal het niet mogelijk zijn één of meerdere personen te identificeren als auteur(s) van een bron. Dit kan wanneer:

- De auteur een instelling is (commissie, vereniging, organisatie, parlement of regering). Die instelling wordt dan aanzien als de auteur wat ook tot uiting komt in de verwijzing. Bijvoorbeeld: tekst (VN, 2007);
- De auteur onbekend is. Dan zetten we het volgende identificatie-element in de plaats van de auteur, m.n. de titel. In het geval van de titel van een boek zetten we de titel in het cursief. In het geval van de titel van een hoofdstuk uit een verzamelwerk of een tijdschriftartikel plaatsen we de titel tussen dubbele aanhalingstekens.

b) Publicatiejaar

Indien het publicatiejaar van een bron niet bekend is, kan men de afkorting n.d. gebruiken in plaats van het jaartal. Bijvoorbeeld: tekst (Dahl, n.d.).

Het publicatiejaar wordt soms ook gevolgd door een kleine letter (a,b,c,...). Dit gebruikt men om toch een unieke referentie te voorzien voor bronnen die door dezelfde auteur(s) in hetzelfde jaar zijn gepubliceerd. In de referentielijst vindt de lezer dit bijkomend identificatie-element eveneens terug. Bijvoorbeeld: tekst (Dahl, 2000a) verdere tekst (Dahl, 2000b).

c) Paginanummer(s)

Men verwijst in de referentie niet noodzakelijk naar paginanummers. Dat is bijvoorbeeld niet nodig wanneer men naar een bron in het algemeen/in zijn geheel wil verwijzen.

Dit is wel nodig wanneer men naar een specifiek gedeelte uit de bron wil verwijzen (hoofdstuk, één of meerdere pagina's). Bij uitbreiding geldt dit ook voor citaten. Paginanummers volgen na de komma en de spatie na het publicatiejaar. De nummers worden voorafgegaan door p. (bij één pagina) of pp. (bij meerdere pagina's). Tussen p(p). en de concrete nummers staat een spatie. Ingeval van pp. worden de nummers aansluitend gescheiden door een streepje. Bijvoorbeeld: tekst (Dahl, 1961, pp. 34-35) of tekst (Dahl, 1961, p. 36).

1.1.2. In één referentie naar meerdere bronnen verwijzen

Soms zal je voor het opstellen van een bepaald tekstgedeelte naar meerdere bronnen willen verwijzen. Dat doe je door die bronnen in alfabetische volgorde van de auteursnaam tussen haakjes te plaatsen, van elkaar gescheiden door een puntkomma. Bijvoorbeeld: tekst (Dahl, 1970; Wolfinger & Polsby, 1989).

Indien het gaat om verschillende werken van dezelfde auteur volstaat het diens naam eenmaal te vermelden, gevolgd door de jaartallen van de betrokken werken (in chronologische volgorde) die van elkaar gescheiden zijn door een komma²¹. Bijvoorbeeld: tekst (Dahl, 1961, 1971, 1988) of tekst (Dahl, 1961a, 1961b).

²¹ Denk daarbij aan de regel voor werken van dezelfde auteur in hetzelfde jaar.

1.2. Afwijkingen op de basisregels voor minder courante bronnen

Aan de hand van bovenstaande regels is het in principe mogelijk in de tekst te verwijzen naar de in de politicologie meest courante types van bronnen (monografieën, (hoofdstukken in) verzamelwerken, tijdschriftartikels). Voor andere types van bronnen tracht men zoveel mogelijk de bovenstaande regels toe te passen (m.i.v. de bijzonderheden op het vlak van auteurs, publicatiejaar en paginering). Dit geldt bijvoorbeeld voor wetgeving of andere bronnen van publieke instellingen (denk aan regeringsverklaringen, beleidsbrieven of -nota's) die in de politieke wetenschappen ook regelmatig als bron gebruikt worden.

Vier types van bronnen verdienen bijzondere aandacht, omdat ze vaak gebruikt worden bij ontstentenis aan ander materiaal.

Ten eerste het internet. Daarvoor past men zoveel als mogelijk bovenstaande regels toe. Drie problemen/bijzonderheden stellen zich echter courant:

- Indien de auteur van een stuk onbekend is evenals de organisatie die de website uitbaat dan plaatst men de titel van het stuk op de plaats van de auteur en dit tussen dubbele aanhalingstekens;
- Na het publicatiejaar plaatst men de datum waarop men de website heeft geraadpleegd (gezien de snelle wijzigingen die zich op het internet voordoen). Bijvoorbeeld: tekst (VN, 2008, 15 juli);
- Wil men naar de hele website verwijzen i.p.v. naar één specifieke pagina dan vermeldt men beter de URL van die website. Bijvoorbeeld: (www.un.org, 2009, 6 juni). Aangezien 'http' automatisch door elke webbrowser wordt toegevoegd, hoeft dit niet in de referentie te worden opgenomen.

Door de toegenomen mogelijkheden van het internet, is het vaak mogelijk bepaalde informatie geheel te raadplegen (boeken, tijdschriftenartikels, e.d.). Dergelijke full-text raadpleging laat natuurlijk ook toe bronnen volledig te beschrijven. Er hoeft dan niet meer verwezen te worden naar het internet als bewaarplaats. Een volledige bronbeschrijving van het betrokken informatiegeheel volgens de bovenstaande regels volstaat.

Ten tweede zijn er persoonlijke mededelingen (denk aan brieven, faxen, e-mails of (telefonische) interviews die vaak in meer empirisch onderzoek worden gebruikt). Dat het om dit soort

mededelingen gaat moet expliciet in de verwijzing vermeld worden. De verwijzing begint met de auteur van de mededeling, gevolgd door 'persoonlijke mededeling' en de precieze datum van de mededeling (jaartal, dag en maand). Bijvoorbeeld: tekst (Y. Leterme, persoonlijke mededeling, 2010, 16 juli). Dit type van bron zal men uitzonderlijk in een literatuuroverzicht aantreffen. Er wordt doorgaans geen melding van gemaakt in de uiteindelijke literatuurlijst²². Maar in publicaties waarbij veelvuldig is gebruik gemaakt van interviews wordt wel vaak een aparte lijst met interviews opgenomen (waarin naast de naam van de geïnterviewde ook plaats en datum van het interview worden vermeld). Bijvoorbeeld: Y. Leterme, Brussel, 16 juli 2010.

Ten derde zijn er kranten en opiniërende tijdschriften (cf. infra). Voor dit type van bronnen worden dezelfde regels toegepast (m.i.v. vermelde bijzonderheden). Hier vermeldt men echter de precieze verschijningsdatum in de bronverwijzing in de tekst (jaartal gevolgd door dag en maand). Bijvoorbeeld: tekst (De Morgen, 2008, 13 juli).

Een laatste specifiek bronnentype betreft wetteksten. Verwijzen naar wetteksten, decreten, K.B.'s en M.B.'s doe je door eerst duidelijk te vermelden over welke bron je het hebt. De aard van de tekst plaats je bijgevolg in hoofdletters (WET, DECREET, K.B., ...), gevolgd door 'van', de datum en de titel van het betreffende stuk tekst. Nadien volgt het artikel en eventueel de paragraaf waarnaar je refereert. Je sluit dergelijke verwijzing af door te verwijzen naar het Belgisch Staatsblad gevolgd door de datum van verschijning. Alle gegevens worden van elkaar gescheiden door een komma en de volledige referentie wordt afgesloten met een punt.

Enkele voorbeelden maken dit concreet:

- DECREET van 6 juli 2012 betreffende het Lokaal Cultuurbeleid, art. 32 § 1, Belgisch Staatsblad, 28 augustus 2012.
- BESLUIT VAN DE VLAAMSE REGERING van 19 januari 2007 houdende de reglementering van de handel in en de keuring van pootaardappelen, art. 3 § 2, Belgisch Staatsblad, 26 februari 2007.
- WET van 19 mei 2010 houdende oprichting van de Kruispuntbank van de voertuigen, art. 4, Belgisch Staatsblad, 28 juni 2010.

²² Dit omdat een literatuurlijst precies de bedoeling heeft de lezer door te verwijzen naar de bron, indien deze er kennis van wil nemen. Doorgaans is dat laatste niet mogelijk voor persoonlijke mededelingen.

In bovenstaande gevallen, wanneer je over alle brongegevens beschikt, hoef je het internet als bron uiteraard niet meer te vermelden.

1.3. Verwijzen naar bronnen uit de tweede hand

Hoewel het de voorkeur geniet, is het niet steeds mogelijk terug te gaan naar een oorspronkelijke bron. Men maakt dan gebruik van hoe anderen naar een bron hebben verwezen (inclusief de interpretatie die ze eraan geven) en dat moet ook in de eigen bronverwijzing tot uiting komen.

Men doet dat door naar de oorspronkelijke auteur(s) te verwijzen gevolgd door geciteerd in: (bij citaat) of aangehaald in: (bij parafrase) en de bronverwijzing van de bron die men zelf geraadpleegd heeft. Bijvoorbeeld: tekst (Dahl aangehaald in: Devos, 2013, p. 55).

2. Verwijzen naar bronnen in de referentielijst

De lijst van referenties geeft een overzicht van alle werken die je hebt geraadpleegd voor het maken van een tekst. Zij wordt ook wel eens bibliografie genoemd. Een bibliografie beantwoordt doorgaans aan de volgende algemene regels:

- Zij bevat enkel die werken die ook effectief zijn geraadpleegd (en dus in de tekst kort zijn beschreven). Dat betekent bijvoorbeeld dat men bij gebruik van bronnen uit de tweede hand enkel verwijst naar de bron die men als onderzoeker zelf heeft geraadpleegd en dus niet naar de bron die in die geraadpleegde bron werd aangehaald of geciteerd;
- Zij bevat per bron en bij het begin daarvan dezelfde elementen als deze die in de tekstuele verwijzing zijn opgenomen²³;
- Zij is duidelijk gestructureerd: de volgorde is primair alfabetisch op auteursnaam (bij anonieme werken op het eerste substantief van de titel) en secundair (indien nodig) chronologisch op datum van publicatie;
- Zij vormt één geheel (opdeling in brontypes is uitzonderlijk).

Verwijzen in de referentielijst gebeurt uitgebreider en anders dan in de tekst.

²³ Gebruikelijk dus de auteursnaam en het publicatiejaar. Dit betekent dus ook dat bij gebruik van meerdere werken van dezelfde auteur in hetzelfde jaar de bijkomende identificatieletter (a,b,c,...) moet vermeld worden in de referentielijst samen met het publicatiejaar.

2.1. Basisregels voor de meest courante bronnen

Hoewel de basisregels voor het maken van verwijzingen in de referentielijst analoog zijn aan elkaar kan er toch een onderscheid gemaakt worden al naargelang het type bron. Dat gebeurt hieronder. Algemeen moet worden opgemerkt dat na elke bronbeschrijving steeds een eindpunt wordt gezet.

2.1.1. Monografieën

Monografieën (cf. infra) zijn boeken die integraal geschreven zijn door één of meerdere auteurs. Men neemt volgende elementen op in de referenties (m.i.v. leestekens en vormkenmerken): Naam auteur, Initialen voornaam auteur (publicatiejaar). *Titel* (uitgave). Plaats uitgave: Uitgever. Bijvoorbeeld: Coolsaet, R. (2001). *België en zijn buitenlandse politiek*. Leuven: Van Halewyck.

Bij meerdere auteurs vermeldt men alle namen en initialen van alle auteurs. De auteurs worden van elkaar gescheiden door een komma, met uitzondering van de voorlaatste en de laatste auteur waartussen het verbindingsteken & wordt geplaatst (dit laatste geldt dus ook wanneer er slechts twee auteurs zijn). Bij meer dan zes auteurs stopt men na de zesde auteur en schrijft men et al. voor de daaropvolgende auteurs. Bijvoorbeeld: Coolsaet, R., Vos, H. & Lesage, D. (2003). *België in Europa en de wereld*. Gent: Academia Press.

Hoofdletters worden enkel gebruikt voor de eerste letter van de naam of initiaal van de auteur(s), de beginletter van het eerste woord van de titel en de eerste letter van de plaats van uitgave en uitgever. Uitzonderingen hierop zijn mogelijk (bij Engelstalige werken gebruikt men vaak hoofdletters voor elk substantief van de titel). De regel is dat men de vormkenmerken overneemt zoals die op de bron worden aangetroffen.

Bij monografieën vermeldt men dus geen paginanummers²⁴. Voor het overige gelden de bovenstaande regels voor wat bijzonderheden betreft op het vlak van auteurs en publicatiejaar. Soms zal het nodig zijn na de titel de uitgave tussen haakjes te vermelden. Dit staat dan expliciet vermeld op de voorzijde van het boek (het gaat bijvoorbeeld om een klassiek geworden boek dat herwerkt is). Is dat niet het geval, dan laat men dit element achterwege.

²⁴ Dus ook niet het totaal aantal bladzijden zoals gebruikelijk in sommige andere bronverwijzingssystemen.

2.1.2. Verzamelwerken

Verzamelwerken zijn boeken die door één of meerdere redacteurs (ook wel editors genoemd) zijn samengesteld. Zij verzamelen bijdragen (meestal hoofdstukken) van andere auteurs. Dit kunnen de redacteurs zijn maar dat is niet noodzakelijk.

Verwijzen naar verzamelwerken als geheel gebeurt op precies dezelfde wijze als verwijzen naar een monografie. Het enige verschil bestaat erin dat men vlak na de initiaal van de laatste auteur en vlak vóór het publicatiejaar tussen haakjes vermeldt dat het hier om een geredigeerd werk gaat. Men gebruikt daarbij de afkortingen Ed. ingeval er sprake is van één editor en Eds. indien er sprake is van meerdere editors. Bijvoorbeeld: Coolsaet, R., Vos, H. & Lesage, D. (Eds.) (2003). *België in Europa en de wereld*. Gent: Academia Press.

2.1.3. Een hoofdstuk uit een verzamelwerk

Soms zal men niet naar het verzamelwerk als geheel willen verwijzen maar wel naar één of meerdere bijdragen daaruit. Dat komt dan in de verwijzing in de referentielijst tot uiting. Deze is als volgt opgebouwd (m.i.v. leestekens en vormkenmerken): Naam auteur bijdrage, Initialen voornaam auteur bijdrage (publicatiejaar). Titel van de bijdrage. In Initialen voornaam editor. Naam editor (Ed.), *Titel van het verzamelwerk* (uitgave) (paginabereik van het betrokken hoofdstuk). Plaats van uitgave: Uitgever. Bijvoorbeeld: Orbie, J. & Versluys, H. (2003). De rol van België in het ontwikkelingsbeleid van de Europese Unie. In R. Coolsaet, H. Vos & D. Lesage (Eds.), *België in Europa en de wereld* (pp. 30-55). Gent: Academia Press.

Merk op dat in het APA-systeem de initialen van de auteur van de bijdrage na diens naam worden geplaatst terwijl de initialen van de editor vóór diens naam worden geplaatst. Merk ook op dat men in de beschrijving van het specifieke hoofdstuk een komma plaatst na de vermelding van het feit dat het hier gaat om een geredigeerd werk. Bij de beschrijving van het verzamelwerk als geheel is dit niet het geval aangezien Ed(s). daar vóór het publicatiejaar staat.

2.1.4. Artikels uit wetenschappelijke tijdschriften

Bij het verwijzen naar artikels uit wetenschappelijke tijdschriften worden volgende componenten weerhouden (m.i.v. leestekens en vormkenmerken): Naam van de auteur, Initialen van de auteur

(Publicatiejaar). Titel van het artikel. *Naam van het tijdschrift, Jaargang van het tijdschrift* (nummer van het tijdschrift binnen die jaargang), paginabereik van het tijdschriftartikel. Bijvoorbeeld:

Clarck, T. (1997). The city as an entertainment machine. *Urban Studies*, 40 (3), 110-124.

Indien de naam van het tijdschrift uit meerdere woorden bestaat, wordt de beginletter van al deze woorden in hoofdletter geplaatst (met uitzondering van lid- en/of voegwoorden). Een blik op de titulatuur die het tijdschrift zelf gebruikt maakt dit meestal duidelijk.

Jaargang en nummer kunnen soms vervangen worden door het woord volume of één van beide componenten kan afwezig zijn. Men gebruikt dan de vermelding zoals door het tijdschrift zelf wordt aangebracht.

Merk op dat men het paginabereik van tijdschriften in het APA-systeem niet vooraf laat gaan door p. of pp. om naar één of meerdere pagina's te verwijzen.

2.2. Afwijkingen op de basisregels voor minder courante bronnen

Net zoals dat geldt voor verwijzingen in de tekst zelf zal men proberen minder courante bronnen zo sterk als mogelijk te conformeren aan de regels voor hun meer courante tegenhangers in de referentielijst. Enkele categorieën van bronnen verdienen bijzondere aandacht.

2.2.1. Werkdocumenten, rapporten en congresbijdragen

Werkdocumenten, rapporten en congresbijdragen kunnen eveneens in een bibliografie opduiken. Soms zijn deze bronnen gepubliceerd. Zij worden dan beschreven als monografieën. Sommige werkdocumenten en rapporten verschijnen als onderdeel van een reeks. De reeks wordt dan beschreven. Dit gebeurt vlak na de titel van de bron, in het cursief en in voorkomend geval met vermelding van het reeksnummer van het betrokken werkdocument. Daarna volgen uitgever en plaats van uitgave. Bijvoorbeeld:

Cantillon, B. (2006). *Werkloosheid bij allochtone jongeren*. CSB-Werkdocumenten, 34. Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid, Universiteit Antwerpen.

Soms zijn deze bronnen niet-gepubliceerd. Gepubliceerde bronnen hebben de voorkeur op hun niet-gepubliceerde tegenhangers, aangezien die eerste meestal de toets van de wetenschappelijke kritiek hebben doorstaan. Toch kan het soms nuttig zijn bepaalde werkdocumenten, rapporten of congresbijdragen te raadplegen omdat zij de nieuwste onderzoeksresultaten bevatten of zich concentreren op een deelaspect dat van bijzonder belang kan zijn voor het eigen literatuuronderzoek.

In het geval dat publicatie spoedig zal volgen, voegt men helemaal aan het einde van de bronbeschrijving de vermelding 'in druk' toe. In het geval de bron niet gepubliceerd zal worden, vermeldt men 'Niet-gepubliceerd rapport' (of analoog voor werkdocument e.d.) vlak na de titel van de bron. Indien mogelijk voegt men er wel de plaats aan toe waar de betrokken bron tot stand kwam en/of de bronproducerende instelling. Bijvoorbeeld:

Jansens, K. (2007). *De gemeenteraadsverkiezingen in Langemark-Poelkapelle 1946-2006*. Gent: Universiteit Gent, in druk. Of: Jansens, K. (2007). *De gemeenteraadsverkiezingen in Langemark-Poelkapelle 1946-2006*. Niet-gepubliceerd rapport, Gent: Universiteit Gent.

Niet-gepubliceerde congresbijdragen zijn daarbinnen een bijzondere categorie. Daarbij vermeldt men na de titel van de bijdrage de titel, de locatie en de datum van het congres. Bijvoorbeeld:

Steyvers, K., Reynaert, H. & De Ceuninck, K. (2009). *Metropolitan Inequality and Governance in Belgium: Spatial Dimensions in Public Service Delivery?* EGPA Conference 2009. The Public Service: Service Delivery in the Information Age. Malta, 2-5 September 2009.

2.2.2. Kranten en opiniërende tijdschriften

Bij dit soort bronnen volgt men zo goed als mogelijk de regels voor het verwijzen naar artikels uit wetenschappelijke tijdschriften. Bijvoorbeeld:

De Moor, P. (2011). De ondergang van de Sovjet-Unie. Van nederlaag naar nederlaag. *Knack*, 41 (33), 91-94.

Uitzonderingen zijn mogelijk voor:

- Het ontbreken van auteursnamen. Als de initialen van de auteur bekend zijn, worden deze gebruikt. Anders plaatst men de titel van het artikel op de plaats van de auteursnaam (tussen dubbele aanhalingstekens). Bijvoorbeeld:

“De ondergang van de Sovjet-Unie. Van nederlaag naar nederlaag” (2011). *Knack*, 41 (33), 91-94.

- Het ontbreken van een tijdschrift- of krantnummer. Men zet de exacte datum na het publicatiejaar (de dag en maand). Bijvoorbeeld:

De Moor, P. (2011, 17 augustus). De ondergang van de Sovjet-Unie. Van nederlaag naar nederlaag. *Knack*, 41, 91-94.

Als je over onvoldoende informatie beschikt (bijvoorbeeld de jaargang ontbreekt, de bladzijde, ...) dan kan het nuttig zijn om de URL van de website mee te geven waarop je de bron hebt geraadpleegd. We komen zo automatisch terecht bij de internetbronnen.

2.2.3. Internetbronnen

Deze volgen zo goed als mogelijk de regels voor het verwijzen naar de meer courante bronnen (afhankelijk van het specifieke type van internetbron).

Voor bronnen die full-text kunnen worden geraadpleegd op het internet (d.w.z. facsimile: men ziet op het beeld alle kenmerken en identificatie-elementen die men ook op de gedrukte versie zou zien) hoeft men niet naar het internet te verwijzen als bewaarplaats. Een volledige beschrijving van de geraadpleegde bron op zich volstaat.

Voor bronnen die enkel op het internet kunnen worden geraadpleegd (zoals bijvoorbeeld online-tijdschriften) volgt men volgende algemene beschrijving: Naam van de auteur, Initialen van de auteur (Publicatiejaar). *Titel van de bron*. Geraadpleegd op gevolgd door raadplegingsdatum gevolgd door volledige URL van de bron. Bijvoorbeeld:

De Witte, H. (2007). *Kiezersprofiel van het Vlaams Belang*. Geraadpleegd op 16 juli 2008 op www.kuleuven.be/ispo/kiezersonderzoek.htm.

Net als bij kranten- en of opiniërende tijdschriftartikels vervangt men hier indien nodig de auteur primair door de bronproducerende instelling of secundair door de titel van de bron.

Referenties bij Hoofdstuk 2

American Psychological Association (2009). *Publication Manual of the American Psychological Association* (Sixth Edition). Washington: APA.

Becker, H. (2007). *Writing for social scientists: how to start and finish your thesis, book, or article*. Chicago: University of Chicago Press.

Blanpain, K. (2008). *Academic writing in the humanities and the social sciences: a resource for researchers* (second edition). Leuven: Acco.

Brungs, E. (2005). *Zinvol zoeken, stijlvol schrijven. Handleiding voor het schrijven van wetenschappelijke teksten in de sociale wetenschappen*. Leuven: Acco.

Deschouwer, K. & Hooghe, M. (2005). *Politiek. Een inleiding in de politieke wetenschappen*. Meppel: Boom.

Lamers, H. (1993). *Hoe schrijf ik een wetenschappelijke tekst? Een handleiding om scripties, onderzoeksverslagen, dissertaties en literatuurrapporten te schrijven*. Bussum: Coutinho.

Meysman, H. & Vanderhoeven, J. (2004). *Paper, project of scriptie. Van muisklik tot tekst*. Leuven: Acco.

Muylaert, M. (2006). Informatievaardigheden. In D. Coninckx & L. Van Ootegem (Eds.), *Wegwijs wetenschappelijk werk: bedrijfskunde* (pp. 2-10). Tielt: Lannoo Campus.

Page, H. (2006). Bronvermelding. Overzicht van het APA-systeem. Gent: Vakgroep Sociologie, Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen, Universiteit Gent.

Wilkinson, A. (1991). *The Scientist's Handbook for Writing Papers and Dissertations*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

Willockx, C. (2003). *Citeren & refereren. Schriftelijke, mondelinge, audiovisuele en elektronische bronnen*. Leuven: Garant.